wetenschapswinkel exemplaar

WETENSCHAPSWINKEL
LU WAGENINGEN

streekeigen-aardigheden

rapport

wetenschapswinkel

daniël harssema
stephan steverink

Landbouwuniversiteit **Wageningen**

112

WETENSCHAPSWINKEL
Postbus 9101, 6700 HB Wageningen
Tel. 08370 - 83908 / 84146 / 82312 / 84661

STREEKEIGEN-AARDIGHEDEN

Het streekeigen produkt als ontwikkelingsmogelijkheid voor de landbouw in het Drentse Aa-gebied nader bekeken

Daniël Harssema
Stephan Steverink

Assen/Wageningen, juni 1995

Projectgroep
Aa-Rundveehouderij
p/a NAI
Postbus 810
9700 AV Groningen
050-266008

De Projectgroep wordt gevormd door 12 agrariërs met overwegend melkveehouderijbedrijven. De groep richt zich op een rendabele landbouw, waarbij natuur en milieu zo min mogelijk worden belast.

Wetenschapswinkel
Landbouwuniversiteit
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
08370-84661/83908

De Wetenschapswinkel bemiddelt onderzoeksvragen voor organisaties die niet beschikken over de middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren. De vragen moeten passen in het centrale thema van de Landbouwuniversiteit "landbouw en milieu".

Vakgroep
Ecologische Landbouw
Haarweg 333
6709 RZ Wageningen
08370-83522

De Vakgroep Ecologische Landbouw vormt een onderdeel van de Landbouwuniversiteit Wageningen. De vakgroep doet onderzoek en geeft onderwijs op het gebied van ecologische landbouw. Daarin staan drie thema's centraal: ecologisering van inputs, ontwerp van duurzame primaire produktiebedrijven en methoden-ontwikkeling.

W 40161

WOORD VOORAF

"Je bedrijf moet bestaansrecht hebben. Als er nieuwe maatregelen komen, dan moet je ze wel binnen je bedrijfsvoering kunnen inpassen."
"Met een streekeigen produkt kunnen wij ook een hogere prijs voor de melk krijgen en dan hoeven wij niet meer zo intensief te boeren en kunnen we meer aandacht en arbeidsuren besteden aan het behoud van dit gebied." Dit zijn uitspraken van leden uit de Projectgroep Aa-Rundveehouderij, waarmee ook de twee sporen, waarlangs de Projectgroep actief is, geduid zijn.
Binnen het eerste spoor werkt de Projectgroep aan nu toepasbare milieuvriendelijke aanpassingen in het bedrijf. Dit levert voor de toekomst niet genoeg op, dus wordt volgens het tweede spoor gezocht naar perspectieven, waarbij nog meer recht gedaan kan worden aan milieu, natuur, landschap. Hierbij wordt vooral gedacht aan streekeigen produkten.
Welke Drentse Aa-produkten zijn te ontwikkelen? Voor de zoektocht naar antwoorden op deze vraag is contact opgenomen met de Wetenschapswinkel.

Na bemiddeling door de Wetenschapswinkel is het project geplaatst bij de vakgroep Ecologische Landbouw. Stephan Steverink is als onderzoeker aangesteld bij deze vakgroep en heeft dit project uitgevoerd in samenwerking met Daniël Harssema, projectbegeleider van de klantgroep.
De wetenschappelijke begeleiding is in handen van Prof. dr.ir. E.A. Goewie.

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door de financiële bijdrage vanuit het WCL-fonds en vanuit het ontwikkelingsfonds van de NLTO en door subsidie van de Provincie Drenthe.

De voortgang van het onderzoek is regelmatig besproken in de begeleidingscommissie. Drs. J. Stoop, medewerkster bij de Milieufederatie Drenthe heeft de klantgroep in deze commissie vertegenwoordigd. Naast de projectuitvoerders, Ing D. Harssema en Ir. S. Steverink heeft Prof. dr. ir. E. A. Goewie zitting gehad. Ook Ir. A van Voorthuizen van het Landbouwschap heeft een constructieve bijdrage geleverd. Vanuit de Wetenschapswinkel zijn Ir. M. Rattink en Ir. M. Litjens in de commissie vertegenwoordigd.

Onmisbaar voor dit project is de inzet en betrokkenheid van de 6 agrarische leden van de speciaal ingestelde klankbordgroep. Daarnaast hebben velen anderen met enthousiasme een steentje bijgedragen, waarvoor dank.

Daniël Harssema
Eric Goewie
Maria Litjens

DANKWOORD

Dit rapport is het resultaat van een vijf maanden durende analyse van mogelijkheden en onmogelijkheden van een streekeigen produkt uit het Drentse Aa-gebied. Hiervoor zijn vele mensen geïnterviewd, zijn er stapels rapporten doorgeploegd en hebben we diverse discussies gehouden met leden van de klankbordgroep en de begeleidingscommissie. Opvallend waren de positieve reacties van informanten op de vele vragen die zijn gesteld.

In eerste instantie zijn we veel dank verschuldigd aan de klankbordgroep van boeren en boerinnen uit de projectgroep Aa-Rundveehouderij, te weten Jans Boerma, Gerrit ten Brink, Gea Hofsteenge, Jan Tinus Kommers, Aaltje Lensen en Willem Uiterwijk. Zij hebben vanuit hun positie als praktiserende agrariërs enorm bijgedragen aan de totstandkoming van dit rapport.

Daarnaast willen wij de leden van de begeleidingscommissie, Eric Goewie, Maria Litjens, Marlies Rattink, Joke Stoop en Aart van Voorthuizen bijzonder bedanken voor hun actieve inzet in de discussies en de opbouwende kritieken op het rapport in zo'n korte tijd.

Tenslotte willen we alle mensen bedanken die ons de inspiratie en informatie hebben gegeven waarmee we dit rapport hebben kunnen schrijven. Het gaat te ver om iedere informant hier persoonlijk te bedanken, maar we zijn ze zeer erkentelijk voor de geleverde bijdrage.

Het rapport zou niet tot stand gekomen zijn indien het project Aa-rundveehouderij niet had bestaan. Vandaar dat we de initiatiefnemers van dit project, de Milieufederatie Drenthe, de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie en Stichting Innovatie Agri-Sector en de deelnemende landbouwbedrijven willen bedanken voor hun inzet en steun.

We hopen met het verschijnen van dit rapport een beweging in gang gezet te hebben, zodat een streekeigen produkt uit het Drentse Aa-gebied over niet al te lange tijd op de markt zal verschijnen.

Groningen/Wageningen, mei 1995

Daniël Harssema
Stephan Steverink

Gedicht over de noodzaak te blijven werken aan vernieuwing, auteur onbekend

De vicieuze cirkel van het beeld

Al ik blijf kijken
zoals ik altijd heb gekeken,
blijf ik denken
zoals ik altijd dacht.

Als ik blijf denken
zoals ik altijd heb gedacht,
blijf ik geloven
zoals ik altijd heb geloofd.

Als ik blijf geloven
zoals ik altijd heb geloofd,
blijf ik doen
zoals ik altijd heb gedaan.

Als ik blijf doen
zoals ik altijd heb gedaan,
blijft mij overkomen
wat mij altijd overkomt.

SAMENVATTING

Het stroomdallandschap van het Drentse Aa-gebied is één van de meest volledige beekdalsystemen van Nederland. In het gebied zijn veel verschillende (zeldzame) levensgemeenschappen aan te treffen. Ter bescherming en ontwikkeling van de hoge natuurwaarden van het gebied zijn veel beleidscategorieën en maatregelen daarop van toepassing. Daarnaast gelden voor het gebied ook de algemene milieumaatregelen. Met name als gevolg van de ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur en het mest- en ammoniakbeleid zijn er voor een groot aantal bedrijven beperkte ontwikkelingsmogelijkheden.

Het Drentse Aa-gebied is naast een waardevol natuurgebied ook een waardevol cultuurgebied. De indeling van het landschap zoals we die nu kennen, is door mensenhanden voortgebracht en nog steeds wordt het gebied daardoor gevormd. Vanuit het verleden is de landbouwfunctie onlosmakelijk verbonden geweest met de andere functies in het gebied. Deze relatie is door de ontwikkeling van de landbouw echter steeds meer onder druk komen te staan. De oplossing die op dit moment veelvuldig gepropageerd wordt is het scheiden van de functies landbouw en natuur. Deze oplossing is voor een klein gebied als de Drentse Aa praktisch onhaalbaar, vanwege de nauwe verwevenheid van de functies. In de plaats daarvan zal op een andere wijze omgegaan moeten worden met de relaties tussen landbouw, natuur en landschap, zodat alle functies voor het gebied behouden blijven en zich verder kunnen ontwikkelen.

In dit rapport wordt bekeken hoe de landbouw in het gebied zich kan aanpassen, zodat deze aansluit op de gewenste ontwikkeling van het gebied en tevens economisch rendabel is en een toekomst-perspectief heeft.

De landbouw in het gebied zal in de eerste plaats de belasting van het milieu beperken. Het gaat daarbij om het terugdringen van de emissie van mineralen en het beperken van het gewasbeschermingsmiddelengebruik. Hiervoor zijn, met betrekking tot de mineralenemissie, basis- en streefdoelstellingen opgesteld. De keuze is gemaakt in overleg met de klankbordgroep en de begeleidingscommissie. Deze doelstellingen zijn voor 3 praktijkbedrijven, die verschillen in intensiviteit, doorgerekend.
Uit de berekeningen blijkt dat de drie bedrijven, milieutechnisch gesproken, volledig aan de streefdoelen voor stikstof- en fosfaatoverschot kunnen voldoen. Het voldoen aan het streefdoel voor de ammoniakuitstoot blijkt moeilijker te zijn en kan niet door ieder bedrijf worden gehaald. Wanneer de streefdoelen, met betrekking tot de mineralenverliezen, worden gehaald blijkt dat de uitspoeling van nitraat ruim onder de huidige norm voor uitspoeling zit. Gedurende de looptijd van het projekt wordt deze norm verder aangescherpt. Als gevolg van de genomen maatregelen om de streefdoelen te behalen blijkt het inkomen van de meeste bedrijven te dalen. Deze daling verschilt per bedrijf, maar is bij twee van de drie bedrijven van dien grootte dat er aanvullende inkomstenbronnen noodzakelijk zijn.

De landbouw zal in toenemende mate rekening moeten houden met de natuur- en landschapswaarden van het gebied. Om dit te realiseren wordt een groot deel van de gronden in het gebied als beheers- en reservaatgebied aangewezen. Op deze gronden kan het landbouwkundig gebruik vrijwillig worden beperkt en kan daarvoor een vergoeding verkregen worden. In dit rapport wordt een aanzet gegeven voor de natuurontwikkeling op het bedrijf door middel van een bedrijfsnatuurplan. Dit betekent dat de agrarische ondernemer, in overleg met een deskundige, de natuur en het landschap op het bedrijf integreert in de bedrijfsvoering. De extra aandacht voor natuur en landschap heeft niet direkt een negatief effect op het inkomen van de ondernemer, maar vraagt wel veel aandacht en tijd dat niet vergoed wordt.

De achteruitgang, in inkomen door de bedrijfsmaatregelen ten behoeve van milieu, natuur en landschap moeten worden vergoed wil het bedrijf rendabel zijn en toekomstperspectief hebben. De vergoeding zou kunnen plaatsvinden via een meerprijs die de ondernemer kan krijgen door een streekeigen produkt te produceren. Uit dit rapport blijkt dat streekeigen kaas en vlees het meest kansrijk zijn voor de melkveehouderijbedrijven in het gebied. De produkten dienen hiervoor van hoge kwaliteit te zijn, aan te sluiten op gebiedsspecifieke elementen, zo natuurzuiver mogelijk te zijn en vriendelijk te zijn voor milieu, natuur en landschap. Daarbij is belangrijk dat het krachtige en onderscheidende imago van de produkten duidelijk wordt gepresenteerd.

In de zomer van 1996 wordt begonnen met verkoop van het streekeigen kaas. Deze kaas moet een souvenir/cadeau-artikel zijn dat geschikt is voor de toeristen in het gebied. Vervolgens moet met de kaas een plaats op de reguliere kaasmarkt worden veroverd, met name in het wat duurdere assortiment. Deze kaas zal qua gewicht afwijken van de kaas die voor de toeristen wordt gemaakt. Afzet aan de reguliere kaasmarkt is van belang wil men structureel voldoende omzet kunnen behalen. De kaas wordt verwerkt door een middelgrote kaasmakerij. De promotie en de verkoop zal voor een deel door de boeren zelf worden gedaan omdat het verhaal achter het produkt duidelijk gemaakt moet worden. Dit geldt met name voor de verkoop aan de toeristen in het gebied.
Het is de bedoeling om proef te draaien met een kleine kaasproduktie in het voorjaar en de zomer. Deze hoeveelheid afzet en produktie groeit langzamerhand en over enkele jaren moet er jaarrond worden geproduceerd. Bij succes kan de streekeigen kaas na een aantal jaren een oplossing zijn voor een aantal melkveehouderijbedrijven in het Drentse Aa-gebied. In combinatie met andere streekeigen activiteiten kan het voor een grotere groep bedrijven een oplossing betekenen.

Het streekeigen vlees zal naast de genoemde eigenschappen in het bijzonder aandacht moeten schenken aan dierenwelzijn en aan de veiligheid van het vlees. De consument wil hier zekerheid over hebben. Er wordt voorlopig gedacht aan een aparte tak vleesvee op een bedrijf. Deze dieren zouden kenmerkend voor het Drentse Aa-gebied kunnen worden, waardoor het streekeigene van het vlees benadrukt wordt. De dieren maken hoofdzakelijk gebruik van de reservaatsgronden. Hiervoor zal samen moeten worden gewerkt met de terreinbeherende instanties zoals Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en Stichting Drents Landschap. Het vlees zal voornamelijk via slagerijen en restaurants worden afgezet.

Op termijn zijn er ook andere streekeigen produkten mogelijk. Het is van belang voor de profilering van het gebied dat de verschillende organisaties zich verenigen in een centrale organisatie die overkoepelende taken uitvoert. De verschillende onderdelen zoals de organisatie, de controle, het onderhouden van de contacten en de promotie moeten zoveel mogelijk door de boeren zelf worden uitgevoerd. Ondersteuning en goede begeleiding is, zeker in het begin, van belang voor het slagen van de streekeigen activiteiten.

Wil een groot aantal boeren zich aan kunnen passen aan de ontwikkeling in het gebied en tevens economisch rendabel zijn, dan dienen er meer activiteiten ontwikkeld te worden en zullen er ook andere vergoedingsmaatregelen mogelijk moeten zijn. Inschakeling bij natuurbeheer en onderhoud en agro-toerisme zouden hier een bijdrage aan kunnen leveren.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD

DANKWOORD

SAMENVATTING

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 1

2 RANDVOORWAARDEN EN PERSPECTIEF VOOR DE LANDBOUW IN HET DRENTSE AA-GEBIED
- 2.1 Inleiding 3
- 2.2 Het Drentse Aa-gebied 3
- 2.3 Landbouw en milieu- en natuurbeleid 5
- 2.4 Landbouwontwikkelingsmogelijkheden 5
- 2.5 Beleid in relatie tot de bedrijfsontwikkeling 7
  - 2.5.1 Evenwichtsbemesting 7
  - 2.5.2 Uitspoelingsgevoelige grond 8
  - 2.5.3 Relatienota gebieden (EHS) 9
  - 2.5.4 Natuur- en landschapsbeheer 9
  - 2.5.5 Grondwaterbeschermingsgebied 10
  - 2.5.6 Milieubeschermingsgebied 10
  - 2.5.7 Ammoniakreduktieplan 10
  - 2.5.8 Bestrijdingsmiddelen 11
- 2.6 Mogelijkheden in het Drentse Aa-gebied 11

3 STREEKEIGEN PRODUKTEN UIT HET DRENTSE AA-GEBIED
- 3.1 Inleiding 13
- 3.2 Het streekeigen produkt 13
- 3.3 Streekeigen Zuivelprodukt 14
  - 3.3.1 Inleiding 14
  - 3.3.2 Selectie van een zuivelprodukt 15
  - 3.3.3 Selectie van de kaasbereider 15
  - 3.3.4 Eigenschappen van een streekeigen kaas 17
  - 3.3.5 Afzet 19
  - 3.3.6 De streekeigen kaas 20
  - 3.3.7 Aanbevelingen voor de streekeigen kaas-onderneming 21

3.4 Streekeigen Vleesprodukt 21
3.4.1 Inleiding 21
3.4.2 Selectie van graasvee en produkt 22
3.4.3 De plaats van de produktie 22
3.4.4 Eigenschappen van streekeigen vlees 23
3.4.5 Afzet 25
3.4.6 Het streekeigen vlees 25
3.4.7 Aanbevelingen voor de streekeigen vlees-onderneming 26
3.5 Andere opties voor streekeigen produkten 27
3.6 Aanbevelingen voor de totstandkoming van streekeigen produkten 28

4 DE RELATIE TUSSEN NATUUR- EN MILIEUNORMEN EN HET STREEKEIGEN PRODUKT BINNEN HET BEDRIJF
4.1 Inleiding 33
4.2 Rekenkundige aannames en doelstellingen 33
4.3 Consequenties van doelendoorrekening 34
4.4 Milieu-effecten van gekozen maatregelen 36
4.5 Invulling van natuur- en landschapsdoelstellingen 38
4.6 Invulling bedrijfsplan ten behoeve van het streekeigen produkt 39
4.7 Beloning van streekeigen produktie 40
4.8 Uitstraling van streekeigen produktie als totaalconcept 41

5 CONCLUSIES 43

6 PLAN VAN AANPAK 45

BIJLAGEN
Bijlage 1. Kaart Drentse Aa-gebied (twee stuks)
Bijlage 2. Overzichtsschema beleid en activiteiten
Bijlage 3. Een Drentse Aa-Rundveehouderijbedrijf na de eeuwwisseling

LIJST VAN INFORMANTEN

LITERATUUR

H 1 INLEIDING

De Nederlandse landbouw staat op een kruispunt voor wat betreft haar toekomstige ontwikkeling. Het lijkt er op dat de sector, die in de afgelopen decennia hoofdzakelijk de richting van schaalvergroting heeft gevolgd, verschillende kanten op zal gaan. Door veranderende omstandigheden, in bijvoorbeeld markt-, prijs-, natuur- en milieubeleid, lijken andere richtingen mogelijk. Naast de weg van de grootschalige 'intensieve' landbouw zijn er ook mogelijkheden om de weg op te gaan van extensivering met beheer van natuur en landschap in combinatie met het regionaal vermarkten van streekeigen produkten.

Ook de landbouw in het Drentse Aa-gebied staat voor deze keuze. Voor een aantal belangrijke gebiedsspecifieke waarden van de Drentse Aa vormt de landbouw zowel een voorwaarde als een bedreiging. Aan de ene kant is de landbouw nodig voor behoud en ontwikkeling van het gebied. Zonder de landbouw zal in het gebied de typische dynamiek tussen cultuur en natuur verdwijnen en ontstaat er een natuur- en cultuurhistorisch museum. Aan de andere kant dreigen, mede als gevolg van de landbouwactiviteiten, een aantal specifieke waarden van het gebied te verdwijnen (bijvoorbeeld voedselarme ecosystemen, kwetsbare landschapselementen). Samengevat betekent dit dat de landbouw in het Drentse Aa-gebied zowel aan haar eigen toekomst moet denken als ook rekening moet houden met aanwezige natuur-, milieu- en landschapswaarden. Een mogelijkheid om aan beide doelstellingen te voldoen is het produceren voor een streekeigen produkt.
Dit rapport is een eerste verkenning van het streekeigen produkt uit het Drentse Aa-gebied. Het rapport komt voort uit het Aa-Rundveehouderij projekt. Het Aa-Rundveehouderij projekt is een initiatief dat in 1992 werd genomen door de Milieufederatie Drenthe, de Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (NLTO) en de Stichting Innovatie Agri Sector (StIAS). De coördinatie is nu in handen van het Noordelijk Agrarisch Innovatiecentrum (NAI). De projectgroep Aa-Rundveehouderij bestaat uit 12 melkveehouderijen en gemengde bedrijven in het gebied. Deze groep boeren heeft een studieclub gevormd die sinds 1993 werkt aan het terugdringen van de milieubelasting binnen economische randvoorwaarden. Het Aa-Rundveehouderij projekt tracht in samenwerking met de agrariërs perspectieven te ontwikkelen die passen binnen het Drentse Aa-gebied. Om deze doelen van de projektgroep te bereiken is in eerste plaats gekozen voor het streekeigen produkt-idee. In dit rapport worden de mogelijkheden voor een streekeigen produkt bekeken.

De probleemstelling van dit rapport is als volgt geformuleerd:
Hoe kan de landbouw in het Drentse Aa-gebied rekening houden met de eisen van natuur, milieu en landschap van het gebied en welke streekeigen produkten zijn het meest kansrijk om deze landbouw een perspectief te bieden.

Bij het bestuderen van deze onderwerpen is er van een aantal uitgangspunten uitgegaan:
- Bij de ontwikkeling van de geschikte bedrijfsvoering en de streekeigen produktideeën worden de agrariërs direkt betrokken.
- Het streekeigen produkt dient de agrariër een economische rendabele landbouw met toekomstperspectief te bieden.

- Het streekeigen produkt moet aansluiten bij de huidige activiteiten van de landbouwbedrijven in het gebied.

De studie vond plaats van december 1994 tot en met mei 1995. Er is gebruik gemaakt van verschillende informatiebronnen. De agrariërs zelf hebben op verschillende manieren informatie geleverd en meegeholpen aan ideeënontwikkeling, onder meer door bedrijfsplannen, klankbordgroep, individuele gesprekken en enquêtes bij de leden van de projektgroep en via studiegroepvergaderingen. Tevens zijn er berekeningen uitgevoerd met behulp van het Bedrijfsbegrotingsprogramma Rundveehouderij (BBPR) door het Proefstation Rundveehouderij te Lelystad. Daarnaast is literatuur bestudeerd en zijn er gesprekken gevoerd met informanten over uiteenlopende onderwerpen.

Centraal in dit rapport staat de ontwikkeling van een streekeigen produkt als mogelijkheid om extra natuur- en milieumaatregelen te kunnen compenseren. In hoofdstuk 2 wordt aangegeven met welk beleid de landbouw in het Drentse Aa-gebied te maken heeft en wat de gevolgen daarvan zijn voor de ontwikkeling van de landbouw. Hoofdstuk 3 geeft vervolgens aan welke mogelijkheden er zijn voor streekeigen produkten. In hoofdstuk 4 worden de problematiek en de mogelijke alternatieven vertaald naar en toegespitst op drie praktijkbedrijven uit het Drentse Aa-gebied. De conclusie uit deze analyse komt in hoofdstuk 5 aan de orde en tot slot zal in hoofdstuk 6 een plan van aanpak te vinden zijn waarin wordt aangeven hoe de verdere ontwikkeling van een streekeigen produkt plaatsvindt en wie hierbij moet worden betrokken.

H 2 RANDVOORWAARDEN EN PERSPECTIEF VOOR DE LANDBOUW IN HET DRENTSE AA-GEBIED

2.1 INLEIDING

De gehele Nederlandse landbouw moet natuur- en milieuvriendelijker produceren. Dat is de kern van het overheidsbeleid. Op welke wijze dat moet gebeuren en welke normen daarbij gehanteerd gaan worden is nog volop in discussie. Het gaat hierbij om normen met betrekking tot mestproduktie en mestgebruik, gewasbeschermingsmiddelengebruik en de relatie met natuur en landschap. De normen en doelstellingen voor de landbouw zijn in diverse rapporten al uitvoerig beschreven. Vandaar dat in dit rapport hier niet meer op wordt ingegaan.

In dit hoofdstuk zal worden gekeken naar het landelijk, het provinciaal en het gemeentelijk beleid. Volgens de 'Gebiedsvisie Landbouw' heeft dit beleid veel invloed op de ontwikkeling van de landbouw in het gebied. Aan de hand van dit rapport wordt aangegeven in hoeverre er ontwikkelingsmogelijkheden zijn voor de landbouw in het gebied en welke. Begonnen wordt met een korte beschrijving van het Drentse Aa-gebied en de landbouwstructuur zoals die daar te vinden is.

2.2 HET DRENTSE AA-GEBIED

Het Drentse Aa-gebied, gelegen in Noord-Drenthe, kan worden omschreven als het afwateringsgebied van de verschillende beken in het gebied, die ieder weer hun eigen plaatselijke namen hebben. Het bekenstelsel vervoert het water afkomstig van het Drentse Plateau van zuid naar noord. Het beekdalsysteem is op basis van hydrologische kenmerken in vieren te delen: het oorspronggebied, de bovenloop, de middenloop en de benedenloop. Het eindpunt van de diverse beken, de benedenloop, bevindt zich in de provincie Groningen, waar de benedenloop wordt doorsneden door het Noord-Willemskanaal.

Het Drentse Aa-gebied wat in dit rapport wordt bekeken is het afstroomgebied. Het ROM-gebied Drentse Aa is groter en omvat tevens het gebied van de Elperstroom in het zuiden en is iets ruimer dan het eigenlijke afstroomgebied. Het WCL-gebied Noord Drenthe is nog ruimer dan het ROM-gebied. Het Drentse Aa-gebied zoals bedoeld in dit rapport is ongeveer 30.000 ha groot. Een derde van het gebied bestaat uit cultuurgrond, een derde uit bos- en natuurterrein (grotendeels in handen van SBB) en het overige bestaat uit bebouwing, wegen, campings, etc.

Volgens de gebiedsvisie Natuur, Bos en Landschap Drentse Aa (1994) wordt het Drentse Aa-gebied gekenmerkt door een groot aantal levensgemeenschappen die met elkaar samenhangen. Het gebied kent:

- beeklevensgemeenschappen, met bijvoorbeeld een aantal beschermde vissoorten;
- beekdalgemeenschappen, die nog in originele staat verkeren en die van grote nationale en internationale betekenis zijn;
- stroeten (slenkensystemen), gradiëntrijke overgangen tussen droge heide, via natte heide naar schraalgrasland;

- heiderestanten; met name het Balloërveld heeft een grote ecologische invloed op de beekdalen. Het is een voedselarm inzijggebied voor het water bestemd voor de middenloop van de Drentse Aa;
- vennen en veentjes met goed ontwikkelde veenvegetaties;
- enkele natuurlijke bosgemeenschappen.

Het is met name de afwisseling in deze levensgemeenschappen waardoor het gebied een grote soortenrijkdom kent.

De landbouwstructuur van het gebied is beschreven in de Gebiedsvisie Landbouw ROM-gebied Drentsche Aa en Elperstroom. Het ROM-gebied verschilt niet veel van het afstroomgebied en de cijfers geven daarom een goede indruk van wat in dit rapport onder het Drentse Aa-gebied wordt verstaan. (bijlage 1 kaart 1)

Het gebied kent volgens de gebiedsvisie 490 agrarische bedrijven met een gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 28 ha. Ongeveer de helft van deze bedrijven zijn melkveehouderijbedrijven en de andere helft betreft hoofdzakelijk akkerbouwbedrijven. Een groot deel van de bedrijven is te typeren als kleine bedrijven of deeltijdactiviteiten. Van de bedrijven heeft 43% een NGE (Nederlandse Grootte Eenheid) die kleiner is dan 32. Dit betekent volgens het LEI dat deze bedrijven niet voldoende groot zijn om verzekerd te kunnen zijn van continuïteit. Het grondgebruik bestaat voor 58% uit grasland en voedergewassen en voor 42% uit akkerbouw (exclusief snijmaïs). Het aandeel akkerbouw valt hoger uit in het ROM-gebied dan in het afstroomgebied. Desalniettemin kent het afstroomgebied veel gemengd grondgebruik dat tot in de beekdalen plaatsvindt. Het aandeel akkerbouw bestaat voor gemiddeld 55% uit aardappelen (hoofdzakelijk fabrieksaardappelen), voor 17% uit granen en ook 17% uit suikerbieten. De gemiddelde veedichtheid is 1,2 melkkoe per hectare grasland en voedergewas. Wanneer de verschillende deelgebieden van het ROM-gebied met elkaar worden vergeleken dan blijkt dat de landbouwstructuur in Rolde boven de gemiddelde waardering ligt. Assen en Vries liggen in de nabijheid van het gemiddelde en Anloo kent een minder gunstige landbouwstructuur dan het gemiddelde.

De landbouw heeft een verzorgende functie voor het typische landschap en de natuur in het gebied. Daarnaast heeft de landbouw ook een belangrijke economische betekenis. Volgens en schatting uit de gebiedsvisie landbouw is de bijdrage van de landbouw aan de werkgelegenheid als volgt (in arbeidsplaatsen):

direkt in het gebied	1190
indirekt in de provincie Drenthe	190
indirekt in de rest van Nederland	700
totaal	2080

De grote aandacht voor het Drentse Aa-gebied is begonnen in de zestiger jaren. In 1965 is het landschapsreservaat "Stroomdallandschap Drentsche Aa" gesticht. In deze tijd werden mede door drainage en ruilverkaveling veel natuurgebieden en landschappen veranderd. In deze tijd ontdekte men dat het bekensysteem van de Drentse Aa een van de laatste gebieden in Nederland was waar de beken en de loopjes nog niet waren gekanaliseerd.

Doordat het Drentse Aa-gebied nog een groot aantal aaneengesloten gebieden kende die nog nauwelijks waren aangetast leek dit gebied geschikt voor de bescherming. Het systeem van een laaglandbeekdal in combinatie met hogere gronden, inclusief de bijbehorende levensgemeenschappen, kon zo behouden blijven.

2.3 LANDBOUW EN MILIEU- EN NATUURBELEID

Bijna alle landbouwbedrijven in het Drentse Aa-gebied hebben in meer of mindere mate met beleidsmaatregelen te maken. Met als gevolg dat binnen het Drentse Aa-gebied de ontwikkelingsmogelijkheden van de bedrijven ook verschillend zijn. De gevolgen van het beleid voor de landbouw in het Drentse Aa-gebied is in 1993 onderzocht. Aan de hand van dit onderzoek is voor het ROM-gebied de Drentse Aa een 'Gebiedsvisie Landbouw' opgesteld. Hierin zijn de kansen en beperkingen voor de landbouw aangegeven per deelgebied.

Om aan te kunnen geven waar in het gebied bepaalde mogelijkheden en beperkingen liggen, heeft de 'Gebiedsvisie Landbouw' een zestal knelpunten aangegeven.

- De EHS onttrekt op termijn veel grond aan de landbouw, waardoor groeimogelijkheden beperkt zijn.
- Als gevolg van de EHS en autonome grondtransacties zal de verkaveling in het gebied verslechteren.
- Antiverdrogingsmaatregelen kunnen op termijn er toe leiden dat de mogelijkheden in gewaskeuze in sommige delen van de beekdalen wordt beperkt.
- Er zijn weinig tot geen uitbreidingsmogelijkheden van de veestapel als gevolg van het Ruimtelijke Ordeningsbeleid en het mest- en ammoniakbeleid.
- In een aantal gevallen dienen bedrijven milieu-investeringen te plegen met een negatief bedrijfseconomisch rendement.
- Als gevolg van het Ruimtelijke Ordeningsbeleid heeft de landbouw in bepaalde delen van het gebied zeer beperkte mogelijkheden voor het verbeteren of aanpassen van externe produktie-omstandigheden.

Uit het voorgaande blijkt dat naast de regels die voor de gehele landbouw gelden, er een aantal specifieke regels zijn voor het Drentse Aa-gebied. Deze regels komen vooral vanuit het Ruimtelijke Ordeningsbeleid. In de 'Gebiedsvisie Landbouw' is de regelgeving rondom het grondwaterbeschermingsgebied 'De Drentse Aa' nog niet meegenomen.

2.4 LANDBOUWONTWIKKELINGSMOGELIJKHEDEN

De 'Gebiedsvisie Landbouw' heeft aan de hand van het 'kaderstellend beleid', de aanwezige landbouwstructuur en de milieucompartimenten drie categorieën gebieden aangegeven in het ROM-gebied "de Drentse Aa".

1. Gebieden met **voldoende** ontwikkelingsmogelijkheden op **korte** termijn voor een landbouw die primair gericht is op landbouwproduktie.

2. Gebieden met **matige** ontwikkelingsmogelijkheden op **korte** termijn voor een landbouw die primair gericht is op landbouwproduktie.
3. Gebieden met **geen of geringe** ontwikkelingsmogelijkheden op **korte** termijn voor een landbouw die primair gericht is op landbouwproduktie.

Nadat de gekozen gebieden op de kaart van het Drentse Aa-gebied aangegeven waren, kon men de conclusie trekken dat op korte termijn in een groot deel van het gebied matig tot geringe ontwikkelingsmogelijkheden waren. Op lange termijn hadden alle gebieden beperkte of geen mogelijkheden voor de landbouw. De gebieden met goede ontwikkelingmogelijkheden op korte termijn blijken in een aantal grote blokken bijeen te zitten (bijlage 1 kaart 2).

De toekomst van de melkveehouderij in het Drentse Aa-gebied is sterk afhankelijk van het EU-landbouwbeleid. Daarnaast wordt deze toekomst mede bepaald door de mogelijkheid om de emissie van mineralen en ammoniak terug te dringen. Algemeen kan worden aangenomen dat de produktie per dier zal toenemen in de komende jaren. Landelijk zal als gevolg van quotamaatregelen de totale melkproduktie dalen. Onduidelijk is of dit ook geldt voor het Drentse Aa-gebied. De bepalende factor voor het Drentse Aa-gebied zelf is de invulling van de EHS. Het uiteindelijke ruimtebeslag voor de EHS bepaalt wat er nog overblijft voor een op primaire produktie gerichte landbouw.

De 'Gebiedsvisie Landbouw' gaat er vanuit dat met name in de categorie 1- en 2-gebieden toekomstmogelijkheden zijn voor een grondgebonden melkveehouderij. Voor gebiedscategorie 3 is de verwachting dat daar meer extensieve rundvleesproduktie zal plaatsvinden. In hoeverre de individuele bedrijven in staat zijn om in het Drentse Aa-gebied te blijven werken, hangt voor een groot deel af van de kostprijsontwikkeling en de prijs van het produkt.

Volgens de ondernemers in het project Aa-Rundveehouderij is schaalvergroting en kostprijsverlaging de richting met de beste toekomstperspectieven. Deze mening wordt vooral gevoed door een op handen zijnde verlaging van de melkprijs, als gevolg van het GATT- akkoord. Daarnaast is men ook bang voor prijsverhoging bij krachtvoer en kunstmest. Dit beeld komt overeen met de uitkomsten van het onderzoek van Renting, Landbouwuniversiteit Wageningen (LUW 1995). Dit onderzoek is gehouden ter voorbereiding van de bestemmingsplanwijziging in de gemeenten Anloo en Rolde.

De mogelijkheden om ook daadwerkelijk het bedrijf te kunnen vergroten lopen echter niet gelijk op met het streven van de ondernemer. Afgezien van de externe factoren zijn er ook interne factoren, zoals inkomen en vermogenstoestand bepalend. Het onderzoek van de LUW, dat verschillende gebieden van de gemeenten Anloo en Rolde vergelijkt, geeft aan dat met name de bedrijven in en nabij het beekdal het kleinste toekomstperspectief heeft. Voor het stroomdalgedeelte in de gemeente Anloo gaf maar 27% van de ondervraagden aan een goed toekomstperspectief te hebben.

In de gemeente Rolde was dit slechts 22%. Voor de bedrijven die iets verder van het stroomdal af liggen of in de bovenloop van de Drentse Aa gesitueerd zijn, zijn de toekomstperspectieven gunstiger. In deze gebieden denkt ongeveer de helft van de ondervraagden een goed toekomstperspectief te hebben. Dit beeld komt overeen met het totaalbeeld van de beide gemeenten. Ondanks de minder goede vooruitzichten denkt driekwart van de ondervraagden niet aan afbouwing of bedrijfsbeëindiging.

2.5 BELEID IN RELATIE TOT DE BEDRIJFSONTWIKKELING

De beleidsaspekten waarmee de landbouwbedrijven in het Drentse Aa-gebied te maken hebben zijn heel divers. Het gaat hierbij om zowel landelijk, provinciaal als gemeentelijk beleid. In deze paragraaf komen een groot aantal beleidsaspekten aan de orde waar het landbouwbedrijf in het Drentse Aa-gebied mee te maken heeft.

2.5.1 Evenwichtsbemesting

Zowel landelijk als regionaal is evenwichtsbemesting de doelstelling van het beleid. Dit geldt zowel voor fosfaat als stikstof. Onder evenwichtsbemesting wordt in het landelijk beleid verstaan dat de totale aanvoer aan nutriënten gelijk is aan de totale afvoer, waarbij de afvoer naar het milieu (overschotten) niet groter mag zijn dan de acceptabele normen van verlies naar het milieu (de zgn. verliesnormen). Dit evenwicht moet in het jaar 2000 zijn bereikt. De gevolgen van de strikte toepassing van evenwichtsbemesting zijn onderzocht door de werkgroep 'toelaatbaar stikstofoverschot' en de projectgroep 'P-deskstudie'. Uit deze onderzoeken blijkt dat de consequenties van evenwichtsbemesting voor de landbouw zeer ingrijpend zijn. Vandaar dat er voor het overschot aan stikstof en fosfaat een milieu- en landbouwkundige norm is uitgewerkt. Bij stikstof wordt er in de beide varianten nog een bandbreedte aangehouden vanwege de vele aannames in het onderzoek.

* *Stikstof*
Voor het milieukundig overschot heeft de werkgroep 'toelaatbaar stikstofoverschot' de volgende varianten opgesteld. Voor grasland op natte zandgronden variëren de waarden tussen 50 en 260 kg N en voor grasland op droge zandgronden tussen 50 en 130 kg. Daarnaast varieert het milieukundig overschot voor bouwland op de natte zandgronden van 10 tot 115 kg N en voor droge zandgronden van 10 tot 65 kg.

Naast een milieukundig overschot heeft de werkgroep berekend welke reductie maximaal haalbaar is binnen de gangbare landbouw. Hierbij worden twee varianten uitgewerkt. Eén variant met geringe aanpassing van de bedrijfsvoering en een variant met een maximale aanpassing van de bedrijfsvoering. Uit deze berekening blijkt dat de hoeveelheid overschot sterk afhangt van het aantal melkkoeien per ha.
In deze cijfers wordt uitgegaan van een overschot per bedrijf. Het overschot voor bouwland en grasland wordt hier niet apart onderscheiden. In tabel 2.1 is een overzicht van de landbouwkundige normen voor stikstofoverschot gegeven.

Tabel 2.1 landbouwkundig haalbare norm voor overschot van stikstof (werkgroep toelaatbaar stikstofoverschot, 1995).

	1,5 melkkoe	2 melkkoeien	2,5 melkkoe
minimale aanpassingen	310 kg	350 kg	360 kg
maximale aanpassingen	180 kg	220 kg	240 kg

* *Fosfaat*

Tussen het milieukundig overschot en het landbouwkundig overschot gaapt bij fosfaat een groot gat. Wanneer men de milieukwaliteitsdoelstellingen voor oppervlaktewater en grondwater wil halen, mag de uitspoeling op zandgronden niet meer dan 1 kg P_2O_5 per ha per jaar zijn, aldus de P-deskstudie.
Dit komt op termijn, afhankelijk van het fosfaatbindend vermogen van de grond, overeen met een fosfaat overschot van 1 kg P_2O_5 per ha per jaar. In de studie 'Beelden bij Eisen' (IKC, 1994) spreekt men van 2,8 kg P_2O_5 en de overheid schat het acceptabele fosfaatverlies tot nu toe nog op 5 kg P_2O_5 per ha per jaar (MLNV, 1993). Deze getallen staan echter zeer ver af van het overschot dat door de huidige landbouw gehaald kan worden. Uit de cijfers van de P-deskstudie blijkt dat de landbouw het verlies maximaal kan terugbrengen tot 25 à 50 kg P_2O_5 per ha per jaar; het zogenaamd landbouwkundig onvermijdbare fosfaatverlies.
Het is nog niet duidelijk hoe het beleid met betrekking tot fosfaat er uit komt te zien. Zoals het nu lijkt zullen de huidige gebruiksnormen verder worden aangescherpt en zal een mineralen aangiftesysteem worden ingevoerd, gekoppeld aan de mineralenboekhouding.

2.5.2 Uitspoelingsgevoeligheid van de grond

Het Drentse Aa-gebied heeft een grillige grond- en landschapsstructuur. Op relatief kleine oppervlakten zijn grote verschillen waarneembaar in zowel grondsoort als grondwaterstand. Een aantal landbouwbedrijven beschikt over zowel lage als hoge gronden. De lage gronden zijn veelal Madeveengronden met een gemiddeld hoogste grondwaterstand kleiner dan 40 cm en Veldpodzolgronden met een gemiddeld hoogste grondwaterstand groter dan 40 cm. De landbouw speelt zich vooral af op de hogere gronden en in mindere mate op de lage gronden. De lage gronden zijn veelal in handen van terreinbeherende instanties of aangewezen als reservaatsgronden. Met name de Veldpodzolgronden kunnen tot de uitspoelingsgevoelige gronden worden gerekend. De bedrijven met beide grondsoorten kunnen door dit verschil moeilijk in een bepaalde groep geplaatst worden omdat de maximale uitspoelingsnorm verschilt per grondsoort (130 kg N droge zandgrond, 260 kg N natte zandgrond).

In de praktijk is het gebruik van de uitspoelingsgevoelige gronden in tegenstelling met wat milieukundig wenselijk is. Op de hogere gronden wordt relatief meer drijfmest toegepast dan op de lagere gronden, waar meer kunstmest wordt gebruikt. Door het verschil in benutting spoelt op de toch al uitspoelingsgevoelige grond meer meststoffen uit naar het grondwater.

2.5.3 Relatienotagebieden (EHS)

Grote delen van het Drentse Aa-gebied vallen in de Ecologische Hoofdstructuur van het Natuurbeleidsplan. Dit is een structuur van natuurgebieden, natuurontwikkelingsgebieden en ecologische verbindingszones. Om de EHS aan te kunnen leggen en in stand te kunnen houden, worden gronden aan de landbouw onttrokken. Grote delen van het Drentse Aa-gebied staan op de nominatie om natuurontwikkelingsgebied te worden of zijn aangewezen als resevaatsgebied. Voor de landbouw betekent deze aanwijzing dat de mogelijkheden voor uitbreiding worden beperkt.

Hoewel de werving van grond vrijwillig is, werpt het toch een schaduw over de ontwikkeling van de landbouw voor de toekomst. De invulling van de EHS voor de Drentse Aa is in het Provinciaal Natuurbeleidsplan opgenomen. Het gaat in dit geval met name om de gronden langs de Drentse Aa en om grote aaneengesloten bos- en heidegebieden.

2.5.4 Natuur- en landschapsbeheer

De natuur- en landschappelijke waarden van het Drentse Aa-gebied worden hoog aangeschreven. Dat komt vooral doordat vele ecosystemen op een betrekkelijk klein oppervlak voorkomen. Daarnaast is het Drentse Aa-gebied één van de laatste gave beekdalstelsels in Nederland. Vanuit natuuroogpunt is het dan ook wenselijk om het gebied als geheel te behouden. De natuur moet daar ongestoord haar gang kunnen gaan. Uit onderzoek is echter gebleken dat ondanks de vele natuurgebieden die er nu al zijn en het beheer van deze gebieden, de vegetatie-ontwikkeling niet aan de verwachtingen voldoet (BODA 1993). De reden daarvoor moet vooral worden gezocht in de problemen met de waterhuishouding. Om te kunnen voldoen aan de vegetatiedoelstellingen is het nodig om overal langs de Drentse Aa de waterhuishouding te kunnen beïnvloeden.

Hiervoor moet grond uit produktie worden genomen omdat aanpassing van de grondwaterstand een negatieve uitwerking heeft op de bestaande landbouwkundige produktie van het land. Via de EHS probeert men deze doelen te verwezenlijken. Op dit moment is 1.750 ha van het stroomdal de Drentse Aa al in handen van Staatsbosbeheer. In de eerste fase Relatienota is 570 ha aangewezen als reservaats- en beheersgebied en de wens van de Begeleidingscommissie Onderzoek Drentsche Aa (BODA) is om in de tweede fase Relatienota hier nog eens 1.125 ha aan toe te voegen. Voor in totaal 440 ha grond moet door nader hydrologisch onderzoek de begrenzing nog worden vastgesteld (BODA 1993).

Naast de natuurlijke rijkdom is het gebied landschappelijk ook rijk aan essen, brinkdorpen en landerijen afgewisseld met bos en houtwallen. Deze grote verscheidenheid maakt het gebied aantrekkelijk voor allerlei organismen, inclusief de mens. Het instandhouden van een landschappelijk gevarieerd gebied en de ontwikkeling van de landbouw kunnen in sommige gevallen in strijd met elkaar zijn. De overheid probeert dit te regelen middels het Ruimtelijke Ordeningsbeleid.

In het kader van de gemeentelijke bestemmingsplannen kunnen grond-verbeteringswerkzaamheden vergunningplichtig worden gemaakt zodat per situatie bepaald kan worden of de activiteiten in strijd zijn met natuur of landschapsdoelstellingen.

2.5.5 Grondwaterbeschermingsgebied

Het Drentse Aa-gebied is een grote leverancier van drinkwater. Er wordt zowel oppervlaktewater als grondwater uit het gebied gewonnen. Hierdoor is het gebied extra kwetsbaar met het oog op vervuiling. Om vervuiling te voorkomen zijn een aantal gebieden aangewezen als grondwaterbeschermingsgebied. Hieronder vallen ook de waterlopen van de beek. Dit zijn de gebieden met permanent voedende en waterhoudende beken en de stroken grond van vijf meter aan weerszijde van de beken. De landbouw heeft hier te maken met een aantal beperkingen zoals een bijna volledig verbod op bestrijdingsmiddelen en een beperking van het mestgebruik.

2.5.6 Milieubeschermingsgebied

Vanaf 1996 zullen diverse beleidsterreinen geïntegreerd worden tot één milieubeschermingsbeleid. Hierdoor gaan allerlei afzonderlijk benoemde gebieden, zoals bodembeschermingsgebieden, natuurgebieden en stiltegebieden over in één milieubeschermingsgebied. Het gaat daarbij om gebieden 'waar de kwaliteit van het milieu of één of meer onderdelen daarvan bijzondere bescherming behoeven' (ontwerp PMP Drenthe, 1994). In het Drentse Aa-gebied bevindt het 'milieubeschermingsgebied' zich voornamelijk ten noorden van de lijn Assen-Rolde-Gieten.

Het uitgangspunt bij het beleid in milieubeschermingsgebieden is het versneld bereiken van de landelijke milieunormen. Dat betekent dat de toestand van evenwichtsbemesting voor stikstof en fosfaat al voor 2000 moet zijn bereikt. Een jaartal is in dit verband nog niet genoemd. Bovendien zal de ammoniakdepositiedoelstelling van 1.400 mol zuur/ha/-jaar, landelijk vastgesteld voor 2010, al in 2000 gehaald moeten worden. Met betrekking tot verdroging wil men in het PMP bereiken dat in 2000 25% van de als verdroogd aangemerkte gebieden de gewenste grondwaterstand hebben bereikt. Deze doelstelling is overeenkomstig het landelijk beleid.

2.5.7 Ammoniakreduktieplan

De Interimwet Ammoniak en Veehouderij geeft de mogelijkheid om gebiedsgericht ammoniakreductieplannen (ARP) op te stellen. Hierdoor kunnen op regionaal niveau afspraken worden gemaakt over de uitstoot van ammoniak in het gebied en over maatregelen die de uitstoot moeten terugdringen. Voor Noord- en Midden-Drenthe is een ARP in voorbereiding. Vertegenwoordigers van landbouw-, natuur- en milieuorganisaties en overheden proberen hierin tot afspraken te komen over emissie en depositie van ammoniak. Nadat het ARP is vastgesteld moet het vervolgens nog door de betreffende gemeenten goedgekeurd worden.

2.5.8 Bestrijdingsmiddelen

De reductie van het bestrijdingsmiddelengebruik is landelijk geregeld in het Meerjarenplan Gewasbescherming (MJPG, 1990). Dit convenant tussen overheid en agrarisch bedrijfsleven geeft aan dat in het jaar 2000 een besparing moet zijn bereikt van 50% in het gebruik van actieve stof. Voor de akkerbouw betekent dit een besparing van 60% en voor de melkveehouderij en besparing van 25%. In het Drentse Aa-gebied komen beide sectoren met name voor. Speciaal voor de snijmaïsteelt is een reductie genoemd van 45% in het jaar 2000.

In Milieubeschermingsgebieden streeft de provinciale overheid naar een verdere reductie. Concrete getallen zijn in dit verband nog niet genoemd, maar het zal verder moeten gaan dan is afgesproken in het MJPG. De reductie zal hier door middel van stimuleringsbeleid bereikt moeten worden. In grondwater-beschermingsgebieden is het gebruik aan regels gebonden. De spuitvrije zone langs de Drentse Aa is daar één van.

2.6 MOGELIJKHEDEN IN HET DRENTSE AA-GEBIED

Uit het voorgaande kan opgemaakt worden dat de beperkingen voor de landbouw groot zijn en dat niet iedereen de mogelijkheid heeft om schaalvergroting toe te passen. Deze ondernemers hebben een aantal alternatieven. Ze kunnen hun bedrijf verplaatsen buiten het Drentse Aa-gebied of andere mogelijkheden in het gebied benutten. De keuze van het alternatief is echter zeer persoons- en bedrijfsgebonden. Het vraagt ook om een mentale omschakeling, omdat de meeste ondernemers het liefst hun bedrijf zien groeien in produktie en omvang.
Het aanpakken van alternatieven die niet rechtstreeks gekoppeld zijn aan het vergroten van de primaire produktie kunnen het bedrijf ook perspectief geven voor de toekomst. Het probleem is dat het alternatief niet zomaar in een standaardoplossing is aan te geven, maar dat het een zoektocht is naar de juiste combinatie van de huidige primaire productie en het alternatief. In het volgende hoofdstuk zullen twee alternatieven uitgewerkt worden die nauw aansluiten bij de bedrijfsvoering en belangstelling van de boer. Vanuit het stimuleringsbeleid Milieubescherming, Ruimtelijke Ordening en Milieu èn Waardevol Cultuurlandschap kan het zoeken van alternatieven worden ondersteund.

H 3 STREEKEIGEN PRODUKTEN UIT HET DRENTSE AA-GEBIED

3.1 INLEIDING

Een geschikte manier voor de landbouw om aan te sluiten op de ontwikkeling van het gebied en tevens rendabel en perspectiefvol te zijn, is het produceren van een streekeigen produkt. Door een produkt te produceren van hoge kwaliteit waarbij rekening wordt gehouden met de natuur, het milieu en het landschap van het gebied en dat tevens een sterk imago heeft, is het mogelijk om een meerprijs voor het produkt te krijgen. Deze meerprijs zou een vergoeding moeten zijn voor de verlaging van de opbrengsten, de extra kosten en de extra benodigde arbeid. Deze strategie zorgt ervoor dat meer waarde wordt toegevoegd aan de bestaande produktie waardoor een uitbreiding van de bestaande produktie niet per sé noodzakelijk is. Het streekeigen produkt zorgt ervoor dat de bijzondere kenmerken van het gebied geen obstakels meer zijn voor de toekomst van het agrarisch bedrijf, maar het produkt en het bedrijf ondersteunen.

Er is veel belangstelling voor dit onderwerp. Er zijn veel enthousiaste geluiden te horen over het streekeigen produkt vanuit de landbouw zelf en zeker ook van mensen van buiten die landbouw. Het Aa-Rundveehouderij projekt gaat in het Drentse Aa-gebied als eerste aan de slag met de invulling van dit onderwerp.

In dit hoofdstuk wordt bekeken welke streekeigen produkten het meest kansrijk zijn voor het Drentse Aa-gebied. Een uitgangspunt van dit rapport is dat wordt uitgegaan van de bestaande bedrijfssystemen. De nadruk ligt daarbij op de melkveehouderijbedrijven, omdat de agrariërs binnen het Aa-Rundveehouderij zich hoofdzakelijk hiermee bezig houden. Het hoofdstuk behandelt twee produktsoorten uitvoerig. Er wordt onder andere aandacht besteed aan de produktsoort, de plaats van produktie, de eigenschappen van het produkt, de afzetkanalen en de afzetpotentie. Deze produktplannen worden ondersteund door aanbevelingen. Het hoofdstuk wordt afgesloten door een aantal aandachtspunten die van belang zijn bij de praktische uitwerking van het streekeigen produkt-projekt.

3.2 HET STREEKEIGEN PRODUKT

Sinds de sterke groei van de economie, met name na de Tweede Wereldoorlog, zijn veel voedselprodukten afkomstig uit de eigen streek vervangen door meer algemene en grootschalig geproduceerde voedselprodukten. In deze tijd was er voor landbouwprodukten veelal sprake van een groeimarkt, omdat de vraag naar produkten vaak groter was dan het aanbod. Deze situatie is veranderd. Tegenwoordig is veelal het aanbod van landbouwprodukten groter dan de vraag en is de concurrentie tussen de aanbieders op de markt toegenomen. Een mogelijkheid om in deze omstandigheden alsnog een goede marktpositie te bemachtigen zou het streekeigen produkt kunnen zijn. Met name vanuit de aanbodkant (producenten en afzet) wordt het gebiedsspecifieke element van een produkt gebruikt om een produkt te kunnen onderscheiden van andere produkten (produktdifferentiatie). Het produkt kan op deze manier een eigen marktvraag ontwikkelen en ondervindt minder concurrentie omdat geen ander produkt deze speciale kenmerken heeft.

Door deze grotere marktmacht kan voor dit speciale produkt een betere prijs worden gekregen dan voor het gangbare produkt.

De term "streekeigen" kan verwarrend zijn omdat er geen duidelijke grenzen bestaan voor een streek. Een streek wordt gekenmerkt door overeenkomsten in bijvoorbeeld natuur, landschap, cultuur en geschiedenis en waar deze gemeenschappelijke kenmerken ophouden is meestal niet zo duidelijk. In het Drentse Aa-gebied is dit wel duidelijk. Wanneer het Drentse Aa-gebied gezien wordt als het afstroomgebied van de beken, dan is het gebied met behulp van hoogteverschillen duidelijk af te grenzen. Op dit moment zijn er veel initiatieven in Nederland die streekprodukten produceren.
Hieruit blijkt dat het woord 'streek' op verschillende wijze wordt gebruikt: bijvoorbeeld Zeeuwse Vlegel brood en bier, Veenweidekaas, Limburgs "Dageraad boerenbrouwers' Pilsner", Terschellinger Kaas, Texelse boerenkaas, Flevobrood, Groninger Landbrood, etc.

Met een streekeigen produkt wordt in **dit** rapport meer bedoeld dan alleen het feit dat het produkt in een bepaalde streek geproduceerd is. In dit rapport wordt onder het streekeigen produkt ook een wijze van produceren en afzet verstaan. Het is een kwalitatief hoogwaardig produkt; bij de produktie en de afzet ervan wordt aandacht besteedt aan de specifieke waarden van de streek. De landbouwvorm zal op termijn duurzaam moeten zijn en worden afgestemd op de specifieke streek. Een ander kenmerk van het hier gehanteerde streekeigen produkt-concept is dat de lijnen tussen producent en consument zo kort mogelijk worden gehouden. Dit betekent dat de agrariërs zelf zoveel mogelijk taken, en dus meerwaarde van hun produkten, in eigen hand houden. Dit is een goede impuls voor een lokale geïntegreerde economie. Door het meer direkte contact tussen producent en consument kan wederzijds de informatie beter worden uitgewisseld en ontstaat meer begrip voor elkaar. Dit leidt tevens tot een verbetering van het (soms zo slechte) imago van de landbouw. Verder worden de prijzen voor de boer en de consument aantrekkelijker en zou er ook meer werkgelegenheid op het agrarische gezinsbedrijf kunnen ontstaan. Het streekeigen produkt biedt veel voordelen en is één van de ontwikkelingsrichtingen voor een agrarische bedrijf in het Drentse Aa-gebied.

3.3 STREEKEIGEN ZUIVELPRODUKT

3.3.1 Inleiding

De landbouw in het Drentse Aa-gebied bestaat grotendeels uit melkveehouderijbedrijven. Volgens de melkveehouderijbedrijven uit het Aa-Rundveehouderijprojekt ligt de toekomst van hun agrarisch bedrijf ook in de melkveehouderij. Melk is het hoofdprodukt van deze bedrijven. Een streekeigen **zuivel**produkt zal daarom het beste aansluiten op het huidige produktiepakket van deze agrarische bedrijven en op hun toekomststrategieën.

3.3.2 Selectie van een zuivelprodukt

Zuivelprodukten hebben een aantal eigenschappen welke verschillen per produktsoort. De beperkte houdbaarheid van dagverse zuivel betekent dat men verzekerd moet zijn van een regelmatige produktie en afzet. Dit is meestal niet het geval bij de introductie van een produkt. De voorkeur gaat daarom uit naar een langer houdbaar produkt. Er is gekozen voor **KAAS**. Een ander belangrijk argument waarom voor kaas gekozen is, is het feit dat de boeren zelf kaas het meest voor de hand liggende streekeigen produkt vinden. Zowel in de klankbordgroep als in de enquêtes blijkt dat de boeren zuivel en met name kaas als eerste en vaak als enige goede mogelijkheid zien voor een streekeigen produkt.

Kaas heeft een aantal duidelijke voordelen. Naast het feit dat kaas goed houdbaar is, biedt het de beste mogelijkheden om er een speciaalprodukt van te maken dat een meerwaarde oplevert. Een streekeigen kaas is geschikt om het imago van het gebied te dragen en is als zodanig in staat om zich te positioneren in de markt. Verder is het een produkt dat door veel mensen wordt geconsumeerd waardoor de omzet voldoende groot kan worden. Gekoppeld aan deze argumenten is het feit dat een kaasprodukt tevens geschikt is om af te zetten aan de toeristen die het Drentse Aa-gebied kent. De toeristen vragen in het bijzonder om **gebiedsspecifieke souvenir- en cadeau-artikelen**. Dit zou heel goed een streekeigen kaas kunnen zijn. De boeren vinden deze toeristische markt het meest kansrijke afzetkanaal. Een boer verwoordde dit door te zeggen dat hij liever 10 keer F20,- krijgt voor zijn produkt dan 20 keer F10,- . De toeristen waarderen met name het streekeigen imago van de kaas en zijn eerder bereid de meerwaarde te betalen.

3.3.3 Selectie van de kaasbereider

Vanwege het streekeigen karakter van de kaas zou kaasbereiding in het gebied zelf ideaal zijn. Het zelfkazen door de melkveehouders zou het meest streekeigen zijn. Ondanks de voordelen van het zelfkazen, heeft zelfkazen in het Drentse Aa-gebied op dit moment weinig kans. Het gebied en de boeren kennen niet de traditie van het zelfkazen. Het beginnen met kaasmaken op het eigen bedrijf is een te grote stap. Het vergt ingrijpende aanpassingen van de huidige bedrijfsopzet. Er zullen redelijk grote investeringen gedaan moeten worden en de nodige deskundigheid zal moeten worden aangeleerd. Onderzoek van Renting (1995) in het gebied laat zien dat slechts 13% van de agrarische ondernemers interesse toont in het verwerken van produkten tot eindprodukten. De boeren zien het zelfkazen hoogstens zitten wanneer op georganiseerde wijze op één bedrijf kaas zou worden gemaakt. Hier zou dan de melk van de deelnemende boeren worden verzameld en verwerkt tot streekeigen kaas. Van deze extra gecreëerde werkgelegenheid zou gebruik kunnen worden gemaakt door een bedrijf dat daar behoefte aan heeft. Op dit moment gaat de voorkeur van plaats van kaasbereiding uit naar een al bestaande aparte produktie-eenheid.

De grote zuivelverwerker voor het gebied:"De Zuid-Oost-Hoek", ziet alleen mogelijkheden wanneer per keer grote hoeveelheden melk verwerkt kunnen worden (100.000 liter). Bij kleinere hoeveelheden worden teveel kosten gemaakt om de produktiestromen binnen een fabriek gescheiden te houden. De coöperatie adviseert om te zoeken naar kleinere verwerkers. De coöperatie blijft wel geïnteresseerd in het projekt en wil waar mogelijk (bijv. transport) ondersteuning bieden. Verder geeft men aan dat er in principe mogelijkheden zijn voor leden-melkveehouders om de melk ergens anders te laten verwerken.

Kaasmakerij 'Karwij' te Rolde is een kleine verwerker van ekologische melk (per jaar wordt 320.000 liter melk verwerkt). De ekologische produkten worden hoofdzakelijk afgezet in de natuurvoedingsbranche. De streekeigen kaas zal in eerste instantie niet ekologisch zijn en zal niet concurreren met de kaas van Karwij omdat het gericht is op een ander marktsegment. De boeren zouden graag verwerking van de melk binnen het Drentse Aa-gebied zien en vinden Karwij een zeer goede optie. Karwij heeft een goede naam omdat ze nauwkeurig werken en goede produkten produceren. Interessant is dat Karwij op kleine schaal een streekeigen witschimmelkaas 48+ maakt van 100 gram, het zogenaamde "Drents Witje". Kaasmakerij Karwij wil graag meedenken over een streekeigen kaasprodukt, maar laat weten dat zij geen ruimte heeft om te groeien en biedt in zoverre geen mogelijkheden voor verwerking van melk tot een streekeigen kaas.

Middelgrote kaasmakers lijken het meest geschikt voor de produktie van een streekeigen kaas. Zuivelverwerker "Craens" in Oost-Friesland reageert enthousiast op de plannen. Deze ekologische melkveehouder heeft een aparte melkverwerkingsonderneming met een capaciteit van één miljoen liter per jaar. Dit zou kunnen verdubbelen onder de huidige omstandigheden en een eventuele uitbreiding naar een nog grotere capaciteit is mogelijk. Op dit moment wordt er op het bedrijf ekologische melk verwerkt van een aantal bedrijven. Craens geeft te kennen ook geïnteresseerd te zijn in verwerking van melk tot een speciaal streekeigen produkt, waarbij rekening wordt gehouden met natuur, milieu en dierenwelzijn. Ook heeft Craens ervaring in de ontwikkeling van een kaas en het bijbehorende etiket.

In Orvelte (ten zuiden van het Drentse Aa-gebied) is het Oud-Saksisch kijkdorp. Hier bevindt zich de authentieke ambachtelijke kaasmakerij "de Onderneming". Dit bedrijf verwerkt 100.000 liter melk per jaar voor de verkoop aan toeristen. Met de huidige uitusting kan de kaasmakerij in principe een maximale verwerkingscapaciteit hebben van 250.000 liter melk per jaar. De melk is afkomstig van Friesland Frico-Domo. Deze kaasmakerij is geïntegreerd met toeristische activiteiten en dat sluit aan op de ideeën voor het streekeigen kaasprodukt. De kaasmaker is enthousiast over het streekeigen produkt-idee en ziet mogelijkheden voor samenwerking.

3.3.4 Eigenschappen van een streekeigen kaas

Het doel is een streekeigen kaas te produceren die in staat is een **meerwaarde** te realiseren. Een hogere opbrengstprijs is alleen te bereiken wanneer het produkt zich duidelijk onderscheidt van andere kaasprodukten en eigenschappen bezit waar de consument meer geld voor over heeft. Een **constante topkwaliteit** is dan de belangrijkste vereiste.

Kwaliteit wordt ondersteund door duidelijke eisen te stellen aan alle **schakels** in de **keten**; van voerleverancier, melkveehouder, kaasbereider, opslagbedrijf tot aan de kaasverkopers. Dit heet **integraal ketenbeheer (IKB)** en betekent dat alle schakels worden gecontroleerd door een onafhankelijke **controle**-instantie op naleving van de gemaakte afspraken. De melkveehouder zal er zorg voor moeten dragen dat de melk van zodanige kwaliteit is dat het mogelijk is om hoogwaardige kazen te produceren. Er moet een **afstemming** plaatsvinden tussen de kaasbereider en de melkveehouder wat betreft de melkkwaliteit. Door aanpassingen in de bedrijfsvoering (graslandbeheer, voersamenstelling, etc.) heeft de melkveehouder invloed op de melkkwaliteit. De melk moet aan de gestelde normen voldoen en wordt gecontroleerd door regelmatige melkmonstering. Door de kaas van rauwe melk te maken krijgt de kaas een meer streekeigen karakter. De kaasproduktie zal volgens afgesproken procédé moeten gebeuren en dit moet worden gecontroleerd. Een gebiedsspecifiek procédé zou ideaal zijn, omdat de kaas zich dan goed kan onderscheiden en profileren. Aangeraden wordt om op zoek te gaan naar een speciale kaasbereidingswijze. Dit moet wel gebeuren met beperkte tijd en middelen, waardoor in eerste instantie genoegen kan worden genomen met een minder speciale bereidingswijze. Ook de kwaliteit van het eindprodukt zal moeten worden gecontroleerd. De geproduceerde kazen worden gekeurd op kwaliteit en smaak en alleen de kazen die aan de eisen voldoen krijgen een **keurmerk** toegekend. Door deze controles zijn de verkopers én de consumenten **verzekerd** van een kwaliteitsprodukt.

Een belangrijk onderdeel van de kwaliteit is de **smaak**. De herhaalaankopen en daarmee de continuïteit van de afzet wordt voornamelijk bepaald door smaakmotieven. De uiteindelijke beoordeling van de consument vindt namelijk plaats "op het bord". Om de smaak van de kaas te beïnvloeden wordt in de eerste plaats aan een gebiedsspecifiek (rauwmelks) procédé gedacht. Een andere mogelijkheid is het toevoegen van ingrediënten, bijvoorbeeld gebiedsspecifieke kruiden. De beïnvloeding van de smaak van de kaas via de melkkwaliteit is beperkter en behoeft in eerste instantie minder aandacht.
Onderscheiding van kaas door een exclusieve smaak heeft **voordelen**. Het is hierdoor echt anders dan alle andere produkten waardoor het produkt zijn eigen markt kan creëren en gemakkelijker een meerprijs kan vragen. Omdat de toeristen een groot deel van de consumenten zullen zijn, wordt een speciale streekeigen smaak aangeraden. Een **nadeel** van een bijzondere smaak is het risico dat de smaak uiteindelijk de consumenten niet bevalt. Het is risicovoller. Daarnaast is een kaas met een bijzondere smaak minder geschikt om de normale dagelijkse behoefte aan kaas te vervangen, wat juist zo belangrijk zal zijn voor een omvangrijke afzet.

De voorkeur gaat uit naar een middenweg tussen een normale en een exclusieve smaak, vooral via het procédé. Wanneer men zich op de twee markten gaat richten, zowel toerisme als dagelijkse kaasbehoefte, dan zal er voor ieder van deze markten een speciaal soort kaas moeten worden ontwikkeld.

Van invloed op de smaak is ook de **leeftijd** van de kaas. De oudere kazen verschillen onderling sneller van kwaliteit en smaak en hebben een meer specifieke smaak. De jongere kazen zijn meer continu van kwaliteit en smaak. De jong en jong-belegen kazen bestrijken het grootste marktsegment waardoor er in eerste instantie jong en jong-belegen zal worden geproduceerd. In een latere fase van het projekt moet dit assortiment worden uitgebreid met oudere kazen.

Een andere belangrijke eigenschap is **het imago** van de kaas. Het imago van de kaas is met name van belang om de consumenten over te halen om een eerste aankoop te doen. Naast de al genoemde hoge kwaliteit en smaak, is het imago samen te vatten als **streekeigen**. Hieronder wordt ten eerste verstaan dat het produkt afkomstig is uit het Drentse Aa-gebied en het beeld dat hierbij hoort is dat van een schoon, mooi en rustig natuurgebied. Dit spreekt de consumenten aan, met name de lokale consumenten (het is "van henzelf") en ook andere geïnteresseerden (zoals toeristen en recreanten) in het gebied. Onder streekeigen wordt eveneens verstaan dat het produkt **gebiedsvriendelijk** is. De boeren houden rekening met de natuur en het milieu van het gebied en leveren een bijdrage aan de instandhouding en de ontwikkeling van het Drentse Aa-gebied. Dit gebeurt onder andere door beperking van de uitstoot naar bodem, water en lucht en door de instandhouding en ontwikkeling van de natuurwaarden op het bedrijf. Het aspect van de natuur moet vooral worden gebruikt in de communicatie naar de consument. De consument kan zich van natuurbeheer een goed beeld vormen en voor het behoud van de natuur is hij ook gevoeliger.
De aandacht voor milieu op het bedrijf is ook van belang in de profilering. De consument waardeert dit. Het is moeilijk om de technische en vaak onzichtbare aspecten van het milieu over te brengen op de consument. Daarnaast gebruiken veel andere produkten het milieu-argument in hun profilering en is over een aantal jaar een groot deel van de produkten milieuvriendelijk. Het ligt dan meer voor de hand om andere profileringsaspekten te gebruiken.

Het schone imago van het produkt betekent ook dat het produkt zo **natuurzuiver** mogelijk is. Bij de kaasbereiding en de verdere totstandkoming van het produkt wordt zo min mogelijk gebruik gemaakt van kunstmatige toevoegingen. Een ander onderdeel dat onvermijdelijk bij een vriendelijk produkt hoort is aandacht voor het **dierenwelzijn**. Dit wordt verder uitgewerkt in de loop van het projekt.

Om deze eigenschappen van de kaas een zo groot mogelijke bekendheid te geven is een goede **presentatie** van het produkt noodzakelijk. Wanneer een hogere prijs voor kaas moet worden betaald, is het belangrijk dat de verkoper en consument **weten** waarom die meerprijs voor de streekeigen kaas geldt. Het produkt zelf en de presentatie dragen er zorg voor dat de verkoper en consument het produkt goed kennen. Hierbij wordt onder andere gedacht aan naam, vorm, logo, verpakking, schriftelijke èn mondelinge promotie van het produkt.

3.3.5 Afzet

De afzetkanalen van de streekeigen kaas zijn:
- een aantal verkooppunten bij deelnemende boeren waarvan de boerderij zich op een plaats bevindt waar veel toeristen komen;
- toeristische winkels en verkooppunten zoals souvenirwinkels, VVV-kantoren, campingwinkels, etc;
- kaasspeciaalzaken;
- grootwinkelbedrijven en andere winkels met duurder assortiment in en om het Drentse Aa-gebied;
- georganiseerde evenementen en markten (eventueel inclusief een excursie naar een boerenbedrijf) zoals jaarmarkten, fietsvierdaagse, werkweken, knapzakroutes, kerstpakketten, etc.

Om een indruk te krijgen van de mogelijke afzet van streekeigen kaas op de lange termijn is een **zeer ruime schatting** gemaakt van de maximale jaarlijkse vraag naar kaas die er via deze afzetkanalen zou kunnen zijn. Cijfers met een '*' zijn afkomstig van de Provincie Drenthe en de rest is een schatting.
- Afzet van souvenir/cadeau kaasje van 1 kilo aan toeristen:

  1. Verblijfsrecreatie in het gebied.
  De vier gemeenten kennen grofweg 1.000.000* overnachtingen. Dit getal wordt aangepast voor onder andere: niet-toeristische overnachtingen 10%, gemiddeld 7 overnachtingen per persoon, 3 mensen gemiddeld per groepseenheid, blijft over 50.000 toeristische groepseenheden per jaar die het produkt zouden kopen. Deze kopen gemiddeld één kaasje, dus 50.000 kilo kaas.
  2. Verblijfsrecreatie in de rest van Drenthe.
  De rest van Drenthe kent 6 miljoen* overnachtingen. 250.000 toeristische groepseenheden in de rest van Drenthe. Een tiende van deze kopen 25.000 kilo typische Drentse kaasjes.
  3. Dagtoerisme in het gebied.
  Het gebied kent 1 miljoen* dagtoeristen per jaar. De helft bestaat uit verblijfrecreanten die al meegenomen zijn in de berekening. Ongeveer een derde is een groepseenheid die het produkt kan kopen. Een zesde van deze groepen koopt een kaasje, 25.000 kilo kaas.

- Afzet van Goudse streekeigen kaas:

  4. Dagelijkse kaasconsumptie in het gebied.
  De vier gemeenten uit het gebied hebben 75.000* inwoners. De gemiddelde Nederlander eet 14 kilo Nederlandse kaas (Nederlands Zuivelbureau). Wanneer een derde van de totale consumptie van kaas door de gemiddelde inwoner bestaat uit streekeigen kaas (dat is 4 kilo Aa-kaas) betekent dat 300.000 kilo kaas.
  5. Dagelijkse kaasconsumptie in de rest van Drenthe, en de stad Groningen en omgeving.
  Wanneer uitgegaan wordt van in totaal 500.000 mensen in de buurt van de Drentse Aa en tien procent van deze mensen is geïnteresseerd in het produkt en zij consumeren 4 kilo Aa-kaas, dat resulteert dit in een afzet van 200.000 kilo kaas.

Potentiële kaasafzet in kilo's:		
verblijfsrecreatie in het gebied:	50.000	
verblijfsrecreatie in Drenthe:	25.000	
dagtoerisme in het gebied:	25.000	
totaal toerisme 1 kilo kaasjes:		100.000
dagelijkse Goudse kaasconsumptie:	300.000	
dagelijkse Goudse kaasconsumptie in omgeving:	200.000	
totaal dagelijkse consumptie:		500.000
totaal		600.000

Hierbij is nog buiten beschouwing gelaten de Goudse kaas-consumptie door toeristen en de vraag naar cadeau/souvenir-kaasjes door de inwoners. Uit deze geschatte cijfers blijkt dat er veel energie moet worden gestopt in het veroveren van een plaatsje op de reguliere kaasafzetmarkt. Om de totale hoeveelheid kaas te produceren is 6.000.000 liter melk nodig. Een melkveehouderij kan een deel van de melk hiervoor gebruiken en uiteindelijk wordt er naar gestreefd om de totale melkproduktie te laten verwerken tot een streekeigen produkt. Bij een gemiddeld melkquotum van ongeveer 300.000 liter melk zou dat betekenen dat de totale jaarlijkse melkproduktie van ongeveer 20 bedrijven nodig is om de grof geschatte maximale afzet van 600 ton kaas te kunnen produceren.

Streekeigen kaas zou op langere termijn voor een beperkt aantal bedrijven de volledige ontwikkelingsrichting kunnen zijn. Een andere mogelijkheid is dat het voor een groter aantal bedrijven een deel van de oplossing is en dat deze bedrijven ook nog andere extra inkomstenbronnen hebben.

3.3.6 De streekeigen kaas

De voorgestelde streekeigen kaasproduktie ziet er als volgt uit:
- melk van voldoende kwaliteit geproduceerd op bedrijven die aandacht besteden aan natuur, milieu en dierenwelzijn;
- melk wordt via een speciaal ontwikkeld rauwmelks procédé verwerkt tot streekeigen kaas met minimale toevoegingen door een middelgrote verwerker;
- kaas is van hoge kwaliteit;
- kwaliteit van de kaas is verzekerd door IKB en produktkeuring;
- de kaas zal in eerste instantie nog geen bijzondere smaaktoevoeging hebben. Gekozen is voor Goudse kaas;
- begonnen wordt met jonge en jong-belegen kaas. In een latere fase zal uitbreiding van assortiment volgen met oudere kazen;
- de kaas is bedoeld voor de toeristen in het gebied èn voor de dagelijkse behoefte aan kaas:
  * er wordt een kaas ontwikkeld die is bedoeld als streekeigen souvenir en cadeau, met name voor de toeristenmarkt. Bijvoorbeeld een "gezellig rond kaasje van 1 kilo". Er moet rekening worden gehouden met de behoefte van de toerist, bijvoorbeeld dat de totaalprijs van een produkt past bij wat een toerist wil uitgeven voor een souvenir/cadeau;

* Gestreefd wordt naar een kleine kaas met een zodanig gewicht dat het aantrekkelijk is voor de consument om deze kaas dagelijks te gebruiken. Wanneer dit moeilijk valt te combineren binnen één produkt zullen er twee verschillende types kaas (gewicht en smaak) moeten worden geproduceerd;

- de naam, het logo en de verpakking zijn belangrijk voor de afzet als souvenir/cadeau;
- het imago van het produkt kwaliteit, streekeigen, schoon en vriendelijk, moet op een duidelijke manier via het produkt tot uiting komen. Schriftelijke en mondelinge presentatie is belangrijk. Met name in het streekeigene en in het behoud van de natuur zijn de consumenten geïnteresseerd;
- verkoop kan voor een deel door de boeren zelf worden uitgevoerd. Daarnaast het produkt worden afgezet in de toeristische kanalen, kaasspeciaalzaken en kaasafdelingen in winkels.

3.3.7 Aanbevelingen voor de streekeigen kaas-onderneming

Het ontwikkelen van de juiste kaas en het verankeren in de markt is een proces van jaren. Bij het Veenweidekaas-projekt heeft men er 3 tot 4 jaar over gedaan voor het produkt daadwerkelijk werd geproduceerd. In 1994 is men begonnen met 250.000 liter melk te verwerken tot 25 ton kaas. In 1995 gaat men 50 ton kaas maken. Het is aan te bevelen om **klein te beginnen** en 150.000 liter melk van de deelnemende bedrijven te gebruiken. Het is een proces van uitproberen, leren en verbeteren. Vanuit deze kleinschaligheid kan de produktie, verwerking en afzet uitgebreid worden. De boer(inn)en uit de klankbordgroep zelf stelden voor om volgend jaar proef te draaien. Er moet bij de eerste opzet van het projekt wel rekening worden gehouden met de toekomstige groei van de produktiehoeveelheid. Aangeraden wordt om bij het proefdraaien gebruik te maken van de voorjaarsmelk. In deze tijd grazen de koeien in het gebied, hetgeen de melkkwaliteit ten goede komt en waardoor de melk het meest streekeigen is. De proefkazen zouden in het bijzonder gericht moeten zijn op de toeristische markt van het hoogseizoen. Op langere termijn moet er jaarrond geproduceerd worden, wil men een continu aanbod van produkten kunnen verzorgen.

Kaas biedt mogelijkheden voor promotie en verkoop door de boeren zelf. Met name de kaas als souvenir-artikel voor de toeristen biedt de agrariër de kans om de verkoop deels in eigen hand te houden. De gemiddelde boer(in) heeft geen ervaring in de verkoop. Ondersteuning in de ontwikkeling van verkoopkwaliteiten en van de boerderijwinkel of -kraam is gewenst. De agrariërs zelf tonen veel initiatief. Zij hebben verschillende ideeën om met weinig middelen tot een optimale promotie en verkoop te komen. In paragraaf 3.6 wordt hier nog verder op ingegaan.

3.4 STREEKEIGEN VLEESPRODUKT

3.4.1 Inleiding

Het stroomdallandschap van het Drentse Aa-gebied wordt gekenmerkt door veel extensieve gronden met hoge natuurwaarden. Deze gronden zijn kenmerkend voor het Drentse Aa-gebied.

Gebruik maken van deze gronden zou streekeigen zijn en het biedt aanknopingspunten om het gebiedsimago van 'gezond' en 'schoon' naar de consument te communiceren. Mogelijkheden voor het gebruik van deze gronden zijn beperkt. Begrazing door vee lijkt nog het meest voor de hand te liggen. De meest kansrijke mogelijkheden voor streekeigen produkten afkomstig van dit vee worden in deze paragraaf behandeld.

3.4.2 Selectie van graasvee en produkt

Het vee dat graast op relatienotagronden kunnen voor verschillende produkten dienen. Aangezien het streekeigen produkt moet aansluiten op de bestaande bedrijfssystemen in het gebied, wordt in de eerste plaats gedacht aan rundveevlees en melk. Een streekeigen zuivelprodukt wordt in paragraaf 3 behandeld. Er bestaat ook een mogelijkheid van dubbeldoelveehouderij (zowel melk als vlees). Het voordeel van dubbeldoelvee is de efficiëntie. Bijvoorbeeld de stierkalveren van het melkvee kunnen binnen dit systeem een meerwaarde krijgen op het eigen bedrijf en ook voor de mineralenbalans van het bedrijf geldt deze hogere efficiëntie. Bij dubbeldoelvee kan het streekeigen produkt binnen het gehele bedrijfssysteem worden geïntegreerd. Dit moet nader worden bekeken. De mogelijkheid van dubbeldoelveehouderij heeft ook nadelen. Dit gaat ten koste van de kwaliteit van het vlees, hetgeen juist zo belangrijk is wanneer het produkt een meerwaarde moet opbrengen. In dit rapport wordt voorlopig verder gewerkt met speciaal vleesvee als tweede tak naast melkproduktie op een rundveehouderij.

Er is gekozen voor **VLEESVEE**. De omstandigheden van het gebied en de doelstellingen van het streekeigen produkt zijn bepalend voor de selectie van het meest geschikte ras. Het ras moet met name beoordeeld worden op:
- kwaliteit van het vlees;
- geschiktheid voor natuurgebieden;
- vruchtbaarheid;
- voederconversie;
- temperament en handelbaarheid;
- publieksvriendelijkheid in recreatie-gebieden;
- landschappelijke inpasbaarheid.

Als vleesprodukt wordt hier in eerste instantie het gehele assortiment vers-vlees bedoeld, omdat dit de grootste omzetpotentie heeft.

3.4.3 De plaats van de produktie

In het Drentse Aa-gebied zijn veel extensief beheerde gronden. Het gaat hierbij zowel om gronden in natuurgebieden als om gronden die op de nominatie staan natuurgebied te worden, zoals reservaatsgronden. In het Drentse Aa-gebied is voornamelijk Staatsbosbeheer (SBB) verantwoordelijk voor het beheer van deze gronden. De reservaatsgronden die op dit moment nog niet in eigendom van SBB zijn kunnen door de boeren extensief beheerd worden. Daarvoor krijgt de boer een beheersvergoeding afhankelijk van de afgesproken beheersmaatregelen. SBB heeft laten weten dat er mogelijkheden zijn voor samenwerking. Agrarisch gebruik en medebeheer met vleesvee op gronden van SBB is zeker een optie.

Daarnaast ziet SBB mogelijkheden om de kruidige biomassa die zij van beheers- en reservaatgronden afvoeren te gebruiken als voer voor vleesvee in de vorm van hooi of geperst in brokvorm. SBB is al bezig met dit "streekeigen produkt" en wil graag samenwerken met dit initiatief om gezamenlijk het Drentse Aa-gebied te promoten.

De volgende schakel die nodig is voor de produktie van vlees is de slachterij. De slachterij zal een geïntegreerd onderdeel moeten zijn van het hele produktieproces. Dit is het geval bij bestaande kwaliteitsvleesprojekten waarbij het streekeigen vlees zich zou kunnen aansluiten. Indien dit niet een mogelijkheid is dan zal, wanneer meer bekend is over de uiteindelijke opzet van het streekeigen vleesprojekt, op zoek moeten worden gegaan naar een geschikte slachterij. Vanuit het streekeigen karakter gezien zou een slachterij in het gebied de voorkeur hebben.

3.4.4 Eigenschappen van streekeigen vlees

Het idee van gezond rundvlees uit het Drentse Aa-gebied zal aan een aantal eisen van de huidige en toekomstige rundvleesmarkt moeten voldoen. Het produkt zal een exclusief rundvleesprodukt moeten zijn met hoogwaardige eigenschappen waardoor de consument bereid is een meerwaarde te betalen. **Kwaliteit** is in dit verband een zeer belangrijke eigenschap, want alleen de hoogste kwaliteit rundvlees zorgt ervoor dat hogere prijzen dan gemiddeld worden betaald. De kwaliteit van het vlees komt tot uiting in onder andere de volgende eigenschappen van vlees:

- de juiste fijnheid van draad;
- vetgehalte;
- smaak;
- percentage vlees/bot;
- constantheid van het vlees;
- kleurvastheid;
- veiligheid en zekerheid van het vlees.

De hele keten (van boer tot consument) moet gericht zijn op een hoge kwaliteit. Men heeft invloed op de kwaliteit via: de raskeuze, de manier van houden van de dieren, de veevoeding, de leeftijd van slacht, het slachten, de verwerking van het vlees en de verkoopwijze. Een belangrijk hulpmiddel voor een hoge kwaliteit is **integrale ketenbeheersing (IKB)**. Dit betekent dat alle schakels uit de keten (voerleveranciers, agrariërs, slachters, slagers en verkopers) om één tafel moeten gaan zitten en duidelijke afspraken maken waaraan de schakels moeten voldoen. Een onafhankelijke organisatie controleert bij alle schakels van de keten of aan deze eisen wordt voldaan (bijvoorbeeld bedrijfscontrole van voer, urine, bloed, welzijn en vlees). De afnemers van het rundvlees krijgen op deze manier de garantie dat het vlees volgens afspraak is geproduceerd. Een ander bijkomend voordeel van het overleg is dat men ook over de hoeveelheden afspraken kan maken. Het aanbod is beter afgestemd op de vraag en de boer heeft met minder prijsschommelingen te maken. De Europese Unie ondersteund op dit moment vijf rundvleesprojecten in Nederland met als doel de kwaliteitsverhoging van het rundvlees. Door middel van IKB garanderen deze projecten rundvlees van een hoge kwaliteit, waar de consument een hogere prijs voor wil betalen.

Eén van deze kwaliteitsvleesprojekten toont interesse in streekeigen rundvlees uit het Drentse Aa-gebied. Dit bestaand projekt zet het rundvlees af in supermarkten en bij ambachtelijke slagers in Noord-Nederland. Het projekt is een onderdeel van de Stichting Kwaliteitsbevordering Merkvlees. Een aansluiting bij de stichting en het projekt is in principe mogelijk en biedt voordelen. Men beschikt over een IKB-organisatie en over bestaande afzetkanalen.

Het produkt vlees heeft in verhouding tot het produkt kaas minder mogelijkheden om zich goed te onderscheiden via het vlees zelf. De onderscheiding van het produkt zal grotendeels moeten plaatsvinden via het totale **imago** van het vlees. Het imago van het streekeigen vlees is opgebouwd uit:
- hoge kwaliteit;
- veilig;
- diervriendelijk;
- streekeigen;
- natuurzuiver;
- gebiedsvriendelijk.

Het rundvleesprodukt wordt sneller in verband gebracht met het dier zelf dan bijvoorbeeld het produkt kaas. Een hoogwaardig vleesprodukt zal dan ook zeker aandacht moeten besteden aan **dierenwelzijn**. Hierbij wordt gedacht aan eisen ten aanzien van het voer en de huisvesting van de runderen. De consument vindt dit belangrijk. De aandacht voor dierenwelzijn betekent ook dat aan een andere behoefte van de consument kan worden voldaan. De consument blijkt een grote behoefte te hebben aan zekerheid over de **veiligheid** van het produkt. Het dier en het produkt bevatten geen ongewenste stoffen als hormonen, anti-biotica, etc. Een voorbeeld van een organisatie die duidelijke reglementen voor het houden van runderen heeft, is de Internationale Scharrelvlees Controle (ISC). Op dit moment is het scharrelrundvlees dat in Nederland wordt verkocht afkomstig van Limousinvee uit Frankrijk. Volgens de ISC zijn er afzetmogelijkheden voor scharrelrundvlees afkomstig uit Nederland bij de bestaande scharrelafzetkanalen. De ISC is geïnteresseerd in dit projekt. Er moet dan wel worden voldaan aan de eisen die men aan scharrelrundvlees stelt zoals open-front stallen, dieren mogen niet aangebonden zijn, verbod op castratie en onthoorning, etc. Dit zal voor de boeren extra aanpassingen betekenen in hun bedrijfsvoering en eventueel investeringen. De organisatie heeft (net zoals alle afzetkanalen) behoefte aan continuïteit van het aanbod van rundvlees. Dit betekent dat een rundvleesprojekt van voldoende grootte moet zijn om een stabiel aanbod te kunnen garanderen.

Het vlees is **streekeigen**. Het streekeigen karakter kan worden geoptimaliseerd wanneer er een speciaal Drentse Aa-runderras zou worden gefokt. Deze dieren zouden na verloop van tijd een duidelijke plek moeten krijgen in het Drentse Aa-gebied én in de profilering van het gebied. Het streekeigen beeld van het Drentse Aa-gebied is een **schoon** gebied met veel **natuur**.

Het vlees wordt op zodanige wijze geproduceerd dat het past binnen het specifieke cultuurlandschap van het Drentse Aa-gebied. Het produkt is als zodanig **gebiedsvriendelijk**. Bij het produkt vlees is gemakkelijk een verband te leggen tussen de runderen die grazen in schone en kruidige weilanden en een schoon en smaakvol produkt. Deze eigenschap van vlees is goed te combineren met het feit dat de consument behoefte heeft aan een zuiver vleesprodukt. Naast de hierboven behandelde veiligheid, betekent dit dat het vlees zo **natuurzuiver** mogelijk moet zijn. Er moeten zo min mogelijk stoffen worden toegevoegd tijdens de verwerking, zoals bijvoorbeeld roodkleuring. Door de combinatie van al deze eigenschappen kunnen we spreken van uniek vlees. Een duidelijke profilering van dit imago biedt de beste mogelijkheden om een goede plaats op de drukke rundvleesmarkt te bemachtigen. Ter ondersteuning van de herkenbaarheid van het streekeigen rundvlees is een breed produkt-assortiment aan te bevelen. Er zouden naast de verse vleesprodukten bijvoorbeeld ook typische Drentse Aa-hammen of worsten kunnen worden ontwikkeld.

3.4.5 Afzet

Afzet moet grotendeels worden gezocht in de al bestaande kanalen voor vlees. De verkoop door de agrariërs zelf is niet zo gemakkelijk. Om de toeristen te bereiken zal hoofdzakelijk gebruik moeten worden gemaakt van de eetgelegenheden. De volgende afzetkanalen bieden perspectief:

- slagers (ook binnen grootwinkelbedrijven en de duurdere supermarkt);
- kwaliteitsrestaurants, voor het hoogwaardige vleesprodukt;
- restaurants, die zich richten op toerisme. Zij zijn geïnteresseerd in streekeigen vlees;
- een soort abonnementssysteem. Hiermee krijgt de (lokale) consument de mogelijkheid om op een directe manier vlees te kopen.

Doordat het streekeigen vlees-idee minder ver is uitgewerkt dan het kaas-idee, is het onmogelijk om een redelijke schatting te geven van van het afzetpotentieel van het streekeigen vlees. In een volgende fase van dit projekt moet het afzetpotentieel van streekeigen vlees worden berekend.

3.4.6 Het streekeigen vlees

De voorstellen voor streekeigen vlees zien er als volgt uit:

- vleesvee wordt gehouden op natuurgronden;
- eigen zoogkoeien zorgen voor de mestdieren;
- twee mogelijkheden:
  * Intensiever gehouden mestvee. De stierkalveren vanaf een leeftijd van ongeveer 7 maanden in 14 tot 16 maanden afgemest. Het slachten gebeurt op ongeveer 2-jarige leeftijd.
  * Extensiever gehouden mestvee. Alle dieren hebben een minimale stalperiode in de winter. De kalveren worden in de stalperiode gescheiden van de zoogkoeien. Het jonge mestvee gaat in het volgend seizoen weer naar buiten. Het mestvee wordt niet 'afgemest', maar aangehouden tot ongeveer 2½-jarige leeftijd en wordt daardoor relatief zwaar.

- vleesveehouderij moet hoofdzakelijk gericht zijn op de hoge kwaliteit van het vlees;
- door middel van IKB en keuringen zijn kwaliteit en veiligheid van het produkt verzekerd;
- het imago van het produkt moet duidelijk zijn voor de consument. Logo en mondelinge en schriftelijke presentatie zijn zeer belangrijke voor de onderscheiding van een vleesprodukt;
- het vlees is bedoeld voor de verkooppunten met duurdere vleesassortiment en horeca.

3.4.7 Aanbevelingen voor de streekeigen vlees-onderneming

Een belangrijke eis voor het slagen van dit projekt in het Drentse Aa-gebied is dat **SBB meedoet** als partij in het projekt. **Alle** partijen in een projekt hebben behoefte aan duidelijke beheerspachtcontracten waarin de voorwaarden voor het gebruik voor **langere** tijd zijn vastgelegd. Deze voorwaarden gaan over seizoen of jaarrond gebruik, aantal vee-eenheden per ha, bemestingsvoorwaarden, hoogte pachtgeld, etc. Op de langere termijn zullen er voldoende natuurgronden beschikbaar moeten komen. Want door verschraling zal er nog extensiever gewerkt worden en is er behoefte aan meer grond. Dat SBB meedoet aan een projekt is ook gunstig voor de profilering naar de consument toe. De consument heeft hierdoor meer vertrouwen in de bijdrage die het produkt levert aan de instandhouding en de ontwikkeling van een zeldzaam natuurgebied.

Voor vleesvee geldt dat er allereerst moet worden geïnvesteerd in de dieren. Opbrengsten zullen na een aantal jaren komen. Dit betekent dat men over enig kapitaal moet kunnen beschikken om de vleesveestapel op te bouwen. Dit geldt ook wanneer moet worden geïnvesteerd in behuizing van de dieren. Om het investeren gemakkelijker te maken wordt aanbevolen om een **investeringsproject** op te zetten. Vanwege de aandacht voor natuur en milieu zou moeten worden bekeken of niet kan worden samengewerkt met speciale fondsen die over kapitaal beschikken dat tegen aantrekkelijke voorwaarden kan worden geleend.

Wanneer er wordt gekozen voor extensief gehouden mestvee, dan moet al in een vroeg stadium contact worden gezocht met de **slachterij**. De Nederlandse slachterijen zijn niet berekend op zware dieren. Wil men dieren bovengemiddeld zwaar laten worden dan moeten de mogelijkheden van de slachterijen eerst worden verkend. Het is onduidelijk of de consument het vlees van de meer extensieve en niet afgemeste runderen voldoende waarderen. Dit vlees zou een duidelijkere smaak hebben en kleurvaster zijn. **Gericht marktonderzoek** naar de afzetmogelijkheden van dit type vlees is van belang voor het slagen van het projekt.

Vleesvee is relatief ongunstig voor de **mineralenbalans**, terwijl binnen dit projekt duidelijke grenzen zijn gesteld aan de uitstoot van mineralen naar bodem, water en lucht. Uitgezocht moet worden wat het effect is van het houden van vleesvee op de mineralenbalansen van de geïnteresseerde bedrijven. Het vleesvee wordt naast het melkvee aangehouden en maakt gebruik van de extra beschikbare relatienotagronden. Het moet duidelijk worden in hoeverre vervanging van melkvee door vleesvee noodzakelijk is wil het bedrijf voldoen aan de milieu-eisen.

3.5 ANDERE OPTIES VOOR STREEKEIGEN PRODUKTEN

Naast de behandelde mogelijkheden voor streekeigen produkten kent het gebied nog een aantal andere initiatieven en mogelijkheden. Door het "*AAnzet*"-projekt hebben de landbouwers in het gebied een impuls gekregen om zelf initiatieven te nemen. De werkgroep "marktinitiatief" van het AAnzet-projekt heeft zich ook gericht op het streekeigen produkt. Een aantal mensen van deze werkgroep hebben bouwland en verbouwen hierop onderanderen brouwgerst. Vanwege deze achtergrond heeft men gekozen voor een **bierprodukt**. De keuze voor een akkerbouwprodukt sluit aan op het grondgebruik van het gebied. De 'gebiedsvisie Landbouw' (1993) heeft berekend dat 41% van de grond in het 'ROM-gebied Drentse Aa' in gebruik is als bouwland.

Het Drentse Aa-bier is goed te koppelen aan specifieke gebiedskenmerken en zou een schoon karakter moeten hebben. Het schone water uit het Drentse Aa-gebied zou kunnen worden gebruikt voor het produkt. Daarnaast zou men op zoek moeten gaan naar een geschikt ras brouwgerst en teeltwijze waarbij minimaal gebruik wordt gemaakt van bestrijdingsmiddelen en kunstmest. Hiervoor zouden proeven kunnen worden gedaan, bijvoorbeeld door een proefboerderij, zoals in Zeeland het Zeeuwse Vlegel bier wordt ondersteund door de provinciale proefboerderij. Verder moet men een geschikte vermouter en brouwer vinden. Het streekeigen karakter van het produkt zou worden vergroot wanneer het gehele produktieproces zou plaatsvinden in het gebied. Dit blijkt nogal moeilijk. In Duitsland zouden ook mogelijkheden kunnen zijn. Een speciaal soort bier zou het meest onderscheidend zijn. Een geschikte samenstelling van de ingrediënten en van het brouwproces moeten worden ontwikkeld. De afzetmogelijkheden lijken goed. Het idee van een streekeigen bier wordt zeer snel opgepikt (met name door de media) en het is ook een produkt dat geschikt is voor de toeristen in het gebied. Restaurants en cafés in het gebied zijn enthousiast over het streekeigen bier. In een vroeg stadium moeten contacten worden gelegd met de drankengroothandel. Ondersteunend promotiemateriaal (etiket, viltjes, glazen, asbak, posters, etc.) is ook hier belangrijk.

Een ander idee voor een streekeigen akkerbouwprodukt is een streekeigen **brood**. Het voordeel van brood ten opzichte van bier is dat in het produkt brood meer granen worden verwerkt dan bij bier het geval is en er bij succes meer hectares kunnen worden verbouwd door de boeren. Voor het verbouwen van geschikte baktarwe op een milieu- en natuurvriendelijke wijze zullen proeven moeten worden genomen. Verder is goed contact met een aantal warme bakkers belangrijk. Er moet gezamenlijk worden nagedacht over het soort produkt. Deelname van bakkers geeft het streekeigen brood een ambachtelijke karakter.

Een bakker heeft meer mogelijkheden om een speciaalprodukt te maken en tevens zijn de consumenten eerder bereid om een meerprijs te betalen. Bakker Pots in Rolde wil graag meedenken en -doen. Deze bakker is nu al bezig met een streekeigen profilering op de verpakkingen van zijn produkten en produceert ook een speciaalbrood, de zogenaamde "Roldebol".

Andere ideeën die er zijn voor streekeigen produkten uit het Drentse Aa-gebied zijn:
- Boerenmelk;
- Boter;
- Droge worsten;
- Schapevlees (en -vacht). Er wordt gedacht aan voorbewerkt vlees;
- Honing. Dit produkt is geschikt om het natuurzuivere karakter van het gebied uit te dragen;
- Müsli;
- Wijnen, jenever, kruidenbitter;
- Sappen;
- Geitekaas;
- Drentse Aa-hoender voor scharreleieren en/of voor scharrelvlees van hoge kwaliteit. Dit dier moet speciaal gefokt worden voor het gebied, waardoor het herkenbaar is voor de streek.

3.6 AANBEVELINGEN VOOR DE TOTSTANDKOMING VAN STREEKEIGEN PRODUKTEN

A: De vriendelijkheid van het produkt
- De aandacht voor natuur, milieu, landschap en dier binnen de bedrijfsvoering moet **duidelijk** zijn, waardoor het goed kan worden verbonden met het produkt. In overleg met boeren, afzetkanalen en gebiedsdeskundigen moeten duidelijke maatregelen en controles worden afgesproken. Bijvoorbeeld een mineralenbalans en een natuurplan voor het bedrijf zijn goed te controleren. Op langere termijn moet worden bekeken of biologische landbouw een mogelijkheid is. De biologische landbouw heeft het voordeel dat ze beschikt over duidelijke normen en strikte controles. Meer gegevens over de mogelijke consequenties (kosten, opbrengsten, prijzen, milieu-efficiëntie, etc) van de introductie van biologische landbouw in het Drentse Aa-gebied moeten worden verzameld.
- Het is van belang dat de boeren die meedoen ook echt **gemotiveerd** zijn om binnen hun bedrijfsvoering aandacht te besteden aan deze aspecten. Vanuit deze gedachte wordt aangeraden om de eisen eerder strenger dan soepeler te maken. Degenen die dan meedoen en kiezen voor de grotere consequenties voor de bedrijfsvoering zullen deze keuze bewust maken en zijn waarschijnlijk gemotiveerder om de afspraken na te komen.

B: Controle
- Als men de afnemers van het produkt de zekerheid wil geven over de wijze waarop het produkt tot stand is gekomen en over de kwaliteit van het produkt dan zal een onafhankelijke organisatie controles moeten uitvoeren. Zowel voor het vertrouwen naar buiten toe als voor de efficiëntie van het projekt wordt aanbevolen om aan te sluiten bij een **bestaande organisatie**.

Er zijn in Nederland een aantal mogelijkheden, bijvoorbeeld: SKAL (controleert ook voor niet-biologische produkten), het ISC (Internationale Scharrel Controle), Stichting EKO-merk Controle en Stichting Milieukeur.

C: aanvullende financiële ondersteuning
Er zijn mogelijkheden voor aanvullende ondersteuning van de streekeigen produktplannen. Het streekeigen produkt sluit aan op het beleid van de centrale en lagere overheid. Hierdoor zijn er voor het projekt als ook voor de individuele boeren mogelijkheden voor financiële ondersteuning. De **Prioriteitennota** van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1995) geeft te kennen dat de overheid middelen zal vrijmaken voor kwaliteitsproduktie.
Daarnaast trekt het Ministerie geld uit voor natuurbeheer door de agrariër. De extra inspanningen van de agrariërs voor het beheer van de natuur worden via het streekeigen produkt indirekt vergoed door de markt en zouden daarnaast ook nog een direkte vergoeding kunnen opleveren.

D: Promotie
- Het is van belang dat **zowel de consument als de verkoper** het produkt goed kennen. Dit geldt met name voor de streekeigen produkten omdat hierbij een belangrijk imago-verhaal hoort. Dit is een belangrijk argument waarom de consument geïnteresseerd is in het produkt en bereid is de vereiste meerwaarde te betalen. Verkoper en consument staan in wisselwerking tot elkaar en kunnen elkaar motiveren het produkt aan te schaffen. De consument kan de verkoper motiveren om het produkt op te nemen in het assortiment en de verkoper kan de consument stimuleren tot de aankoop van het produkt. Het is van belang dat naast de koper ook de verkoper het produkt begrijpt en promotie moet dus op beiden gericht zijn.
- De promotie van het produkt moet **kosten-efficiënt** gebeuren. Van belang hierbij is een goed netwerk van contacten hetgeen veel publiciteit kan opleveren (media, provincie, gemeente, etc.). Tevens kan de promotie voor een groot deel in eigen hand worden gehouden. Dit is te combineren met het feit dat de consument meer in contact wil komen met de boer. De boeren kunnen zelf promotie maken door naar verkooppunten toe te gaan of door middel van het organiseren van open dagen/excursies op het bedrijf. - Op het moment van introductie van het produkt moet er **voldoende promotiemateriaal** zijn. Dit betekent dat ruim voor het tijdstip van introductie van het produkt moet worden begonnen met de ontwikkeling en de produktie van promotiemateriaal.
- Indien men creatief en inventief is, kan men veel zelf doen!

E: De herkenbaarheid van het Drentse Aa-gebied
- De Drentse Aa is nog niet voldoende bekend. Met name toeristen in het gebied blijken soms alleen te weten dat ze in Drenthe op vakantie zijn en kennen het Drentse Aa-gebied niet. Een mogelijkheid zou zijn om de hele provincie Drenthe te gebruiken als het gebied waar streekeigen produkten vandaan komen. Dit zou echter ten koste gaan van de afstemming van de produktie en het produkt op het speciale karakter van het Drentse Aa-gebied. Het Drentse Aa-gebied is een geschikt karakteristiek gebied voor streekeigen produkten. De naam van het gebied moet bekender worden.

- Een aantal gebiedskenmerken die veelal worden genoemd voor de profilering van het Drentse Aa-gebied zijn:
* stroomdalen en het meanderen van de beken;
* schoon water en schoon gebied;
* zeldzame planten- en diersoorten die voorkomen in de natuurlijke omgeving van het gebied zoals:
    - orchidee;
    - watermunt;
    - blauw-zwarte rapunzel;
    - libellesoorten;
    - slangen;
* traditionele plattelandsdorpen (Taarlo) met de Brink, esgronden, etc;
* boerderijtypes;
* rust en rurale levensstijl.

- Het streekeigen produkt-projekt moet passen binnen de gewenste ontwikkeling van het gebied. Er moet worden samengewerkt met de andere organisaties uit het gebied, die hieraan voldoen. De promotie van het Drentse Aa-gebied moet een gezamenlijke inspanning zijn van deze verschillende organisaties. De naam "De Drentse Aa" en waar het voor staat moet een **vanzelfsprekendheid** worden. Er kan worden samengewerkt met ondernemingen in toerisme, recreatie en met natuur-organisaties. Verschillende ondernemingen en organisaties zoals campings, restaurants, SBB, Brede Overleggroep Kleine Dorpen Drenthe, etc. zijn enthousiast en bereid om samen te werken.

F: De organisatievormen

- In het Drentse Aa-gebied moet een **centrale stichting** worden opgericht waar alle projekten zich bij kunnen aansluiten. Een goed voorbeeld is de "Stichting Streekeigen Produktie in het Westelijke Veenweidegebied" of "Stichting Zeeuwse Vlegel". De stichting stelt duidelijke eisen waaraan projekten moeten voldoen die zich willen aansluiten, zoals de kwaliteit, het streekeigen karakter maar ook metbetrekking tot natuur-, milieu- en landschapsaspekten.
- De stichting voert de **overkoepelende taken** uit, zoals het starten van nieuwe projekten, opstellen en controleren van het produktiereglement, subsidieverwerving, promotie, administratie, etc. Zo ondersteunen de produkten elkaar in de profilering (er zou bijvoorbeeld één handelsnaam kunnen worden gebruikt voor verschillende produkten). Daarnaast is er het kostenefficiënt, omdat algemene kosten kunnen worden verdeeld over een grotere produktie. De ondernemingen van produkten hoeven zich minder met algemeen organisatorische zaken te bemoeien. Verder kan een grotere stichting beter een vuist maken en is dus krachtiger.
- In het Drentse Aa-gebied worden op dit moment veel initiatieven genomen en de tijd lijkt rijp voor een dergelijke centrale stichting. Met name het "***AAnzet***" initiatief, waar alle agrarische gezinnen de mogelijkheid hebben gekregen om mee te denken over mogelijkheden voor hun bedrijf en het gebied, heeft een kerngroep waaruit een centrale stichting voor het Drentse Aa-gebied kan worden gevormd.
- De afzonderlijke projekten moeten een zodanige zakelijke organisatievorm kiezen die duidelijkheid schept voor de mensen van binnen en van buiten de organisatie. Bij andere streekeigen initiatieven kiest men voor de **coöperatievorm**. Door de (beperkte) aansprakelijkheid zijn er bij deze organisatievorm meer mogelijkheden om

geld te lenen.

G: Zelfstandigheid
- Subsidies moeten alleen worden gebruikt om de extra ontwikkelings- en introductiekosten te betalen en niet voor de reguliere uitgaven. Er moet zodanig beleid worden gevoerd dat de onderneming na verloop van tijd op haar eigen benen kan staan en zichzelf kan financieren.

H: Meerwaarde naar de boer
Het aantal tussenschakels moet beperkt blijven en de boeren moeten er naar streven dat een maximale hoeveelheid van de meerwaarde van het produkt bij hen terechtkomt. Er moet goed worden bekeken wat de inbreng van de boeren kan zijn bij de produktie en de afzet van het produkt.

I: Bescherming
- Registreer een handelsmerk zodat alleen onder voorwaarden de naam mag worden gebruikt. Een onafhankelijke organisatie (bijvoorbeeld de centrale stichting) verleent het handelsmerk. Het handelsmerk en eventuele nieuwe produkten moeten volgens de nieuwste Europese regels voor bescherming worden aangemeld voor Beschermde Oorsprongsbenaming (BOB) en voor Beschermde Geografische Aanduiding (BGA).

J: Bedrijfsvreemde aktiviteiten
Een uitgangspunt is dat het streekeigen produkt moet aansluiten op bestaande bedrijfstypen. Wanneer blijkt dat er draagvlak en markt is voor andere produkten die niet aansluiten op bestaande bedrijfssystemen, maar die wel passen binnen de gebiedsontwikkeling, dan kan van dit uitgangspunt worden afgeweken.

K: Stichting Streekeigen Produkten Nederland
Er zou meer duidelijkheid moeten zijn over de streekeigen produkt-projekten in Nederland. De streekeigen produkt-projekten die de brede definitie van streekeigen produkt hanteren (de produktie is duurzaam en afgestemd op het gebied) moeten zich nationaal verenigen. Op deze wijze zouden de projekten die niet alleen een prijsverhoging nastreven, maar ook geïntegreerd zijn in de streekontwikkeling, zich kunnen onderscheiden. De oprichting van een dergelijke centrale organisatie in Nederland (eventueel met een keurmerk) zou stimulerend zijn voor de ontwikkeling van streekeigen produkt-initiatieven die een duurzame geïntegreerde streekontwikkeling nastreven.

H 4 DE RELATIE TUSSEN NATUUR- EN MILIEUNORMEN EN HET STREEKEIGEN PRODUKT BINNEN HET BEDRIJF

4.1 INLEIDING

Het doel van dit hoofdstuk is aan te geven op welke wijze streekeigen produkten een bijdrage kunnen leveren aan het verbeteren van de kwaliteit van milieu, natuur en landschap zonder daarbij het inkomen en het toekomstperspectief van de boer aan te tasten. Om hier inzicht in te krijgen wordt in eerste instantie bekeken wat de gevolgen zijn van strengere doelstellingen op het gebied van milieu voor de drie praktijkbedrijven. Daarbij zal aangegeven worden wat de invloed zal zijn van de natuurlijke omgeving op het bedrijf en wat de bedrijven zelf aan natuurontwikkeling kunnen doen. Tenslotte wordt bekeken hoe groot de meerwaarde van een streekeigen produkt ongeveer moet zijn, wil dit voor de bedrijven economisch aantrekkelijk zijn.

Aangezien er bij de positionering van het streekeigen produkt gebruik wordt gemaakt van karakteristieke facetten van het Drentse Aa-gebied, zullen de bedrijven dit ook uit moeten dragen. Het beeld van het landbouwbedrijf moet overeenkomen met het beeld van het gebied. Het creëren van een dergelijk beeld is ook van invloed op de bedrijfsvoering.

Er is bewust niet gekozen voor bedrijfsplannen die uitgaan van een biologische bedrijfsvoering. De deelnemers aan het project Aa-Rundveehouderij vinden dat biologische landbouw nog een stap te ver is en zien op dit moment onvoldoende levensvatbaarheid en markt voor een biologisch streekeigen produkt. Om te kunnen voldoen aan de eisen op gebied van milieu en om aan te kunnen sluiten bij de natuurlijke en landschappelijke waarden van het gebied, is het niet nodig om over te schakelen op biologische landbouw. Voor de positionering van het produkt en de controle kan het van belang zijn om op een biologische wijze te gaan werken.

4.2 REKENKUNDIGE AANNAMES EN DOELSTELLINGEN

Bij het berekenen van de bedrijfsplannen is gekeken naar het jaar 2000. Op dat moment moet een groot aantal landelijke milieudoelstellingen zijn gerealiseerd. Het provinciaal milieubeleid wil de doelen eerder realiseren maar kan het niet afdwingen via regelgeving. Als basisjaar is het jaar 1993/1994 aangehouden. Voor de berekeningen is gebruik gemaakt van het Bedrijfsbegrotingsprogramma (BBPR) van het Proefstation voor de Rundveehouderij (PR) in Lelystad. Naast het bepalen van de inkomensconsequenties is ook gekeken naar het milieu-effect van de aanpassingen. Berekend is wat het overschot op de mineralenbalans is, wat de ammoniakemissie is en hoeveel nitraat er uitspoelt naar het grondwater.

Bij het vaststellen van de situatie voor het jaar 2000 is er van een aantal *aannames* uitgegaan. Deze aannames houden in dat in het jaar 2000 het quotum niet is toegenomen, dat aan de lokatie niets is veranderd, dat er geen grond aangekocht wordt en dat het arbeidsaanbod nog hetzelfde is als in 1993.

Daarnaast is er uitgegaan van een groei in de melkproduktie per koe met 600 liter. Dit getal is afgeleid van landelijke voorspellingen zoals gedaan in 'Grazen in de toekomst' (IKC publ.nr.40, 1993). Voor de berekening van de prijzen in het jaar 2000 is uitgegaan van de huidige bedragen, vastgesteld door het IKC Veehouderij. Ook bij het vaststellen van de prijzen voor melk en voer is de situatie van 1993 aangehouden. De verwachting is dat de prijzen van zowel melk als voer in het jaar 2000 iets lager zijn dan in 1993. Aangezien beide posten elkaar enigszins compenseren zijn deze prijsverlagingen bij de berekeningen buiten beschouwing gelaten.

Doordat er in de landelijke discussie over de emissienormen nog geen besluiten zijn genomen, is bij de berekening van de bedrijfsplannen uitgegaan van een aantal *rekenkundige* doelstellingen, (zie tabel 4.1.). Deze doelen zijn vastgesteld aan de hand van de rapporten van de technische werkgroep 'toelaatbaar stikstofoverschot' (1995) en de projectgroep 'P-deskstudie' (1994).

Vervolgens zijn de doelstellingen besproken met de begeleidingscommissie en de klankbordgroep van boeren en boerinnen uit het Aa-Rundveehouderij projekt. De streefdoelstellingen zijn daarmee geen eindnormen, maar richtwaarden ten behoeve van het streekeigen produkt. De uitstoot van ammoniak wordt aangegeven in emissie per ha per jaar. Hiervoor is gekozen omdat met een emissienorm beter op bedrijfsniveau gestuurd kan worden dan met een depositienorm. Bij het vaststellen van doelstellingen is er van uitgegaan dat de basisdoelstelling door de bedrijven op korte termijn te halen is en dat de streefdoelstellingen op een langere termijn moeten zijn gehaald. Er zal aan gewerkt worden om de streefdoelen in het jaar 2000 te halen.

Tabel 4.1: Rekenkundige doelen ten behoeve van een streekeigen produkt uit de Drentse Aa

Stof	basisdoelstelling (overschot in kg/ha/jaar)	streefdoelstelling (overschot in kg/ha/jaar)
N	250	150
P2O5	25	5
NH3	50	25

4.3 CONSEQUENTIES VAN DOELENDOORREKENING

De intensiteit van bedrijfsvoering heeft veel invloed op de milieubelasting. Vandaar dat bij de berekening van de bedrijfsplannen gekozen is voor drie bedrijven met elk een andere intensiteit, uitgedrukt in melkproduktie per ha per jaar. Het Drentse Aa-gebied is een gebied met relatief veel extensieve bedrijven. Er zijn twee extensieve bedrijven en één intensief bedrijf gekozen. Bedrijf A heeft een produktie van 8.000 liter melk per ha per jaar, bedrijf B 10.000 liter per ha per jaar en bedrijf C 16.000 liter per ha per jaar. Het verschil in intensiteit wordt voor een deel veroorzaakt door het aantal melkkoeien per ha en door de melkproduktie per koe. Zo heeft bedrijf C een hoge melkproduktie per koe en is het aantal melkkoeien per ha ook hoger. Bedrijf A heeft 1,1 melkoe per ha, bedrijf B 1,4 melkkoe per ha en bedrijf C 1,7 melkkoe per ha.

Verder kan nog vermeld worden dat bedrijf B en C over hetzelfde grondoppervlak beschikken en dat bedrijf A en B een veestapel hebben van ongeveer dezelfde grootte. Tot slot kan nog opgemerkt worden dat de drie bedrijven met hun grond grotendeels in het stroomdal liggen. De afstand van één van de stroompjes van de Drentse Aa tot de bedrijfsgebouwen varieert van 50 tot 500 meter.

Uit de berekeningen blijkt dat de basisdoelstelling in het jaar 2000 voor alle drie bedrijven vrij goed te behalen is. Dit komt met name door de verhoging van de produktie per koe en daarmee de afname van het aantal koeien. Als gevolg daarvan stijgt het inkomen op bedrijf A en bedrijf C iets. Op bedrijf B daalt het inkomen licht als gevolg van minder omzet en aanwas. De aanpassingen blijven beperkt tot het verlagen van de maximale N-jaargift met 50 kg, ten opzichte van de standaard jaargift van 400 kg. De bedrijven A en B werken dan met een vervangingspercentage van jongvee van 30%, maar bedrijf C moet naar 25%. Dit is het minimale vervangingspercentage bij deze berekeningen. Wanneer dit percentage lager wordt dan 25% is er op het eigen bedrijf onvoldoende aanwas van nieuw melkvee om de verkochte melkkoeien te kunnen vervangen. Dit zou betekenen dat duur melkvee zou moeten worden aangekocht. Uit de berekeningen blijkt tevens dat de bedrijven qua mineralen en ammoniakemissie niet ver uit elkaar liggen. De extensieve bedrijven kunnen alle mest op hun eigen land kwijt, terwijl het intensieve bedrijf mest afzet naar een nabijgelegen akkerbouwbedrijf.

Het behalen van de streefdoelstellingen is voor de drie bedrijven onder de huidige omstandigheden moeilijk tot onhaalbaar. Bedrijf A is nog redelijk in staat de milieudoelen te halen, maar het moet door middel van efficiëntieverbetering wel tot het uiterste gaan. De vervanging van het jongvee wordt tot het minimum beperkt, 25%. Daarnaast wordt de N-jaargift met 100 kg beperkt. Als gevolg daarvan daalt de ruwvoederproduktie van grasland met ruim 1000 kg droge stof per ha en van maïsland met 2000 kg per ha. De teruggang in opbrengsten voor ruwvoer en omzet en aanwas worden enigszins gecompenseerd door de lagere kosten zodat per saldo het inkomen van dit bedrijf gelijk blijft ten opzichte van 1993. Het ruwvoederoverschot op dit bedrijf is dan volledig verdwenen.

Bedrijf B krijgt grote klappen als gevolg van de streefdoelstellingen. Dit wordt vooral veroorzaakt door de aanpassingen in de stal om de ammoniakemissie terug te dringen. Ook voor bedrijf B geldt dat de maximale N-jaargift terug moet met 100 kg. De vervanging van het jongvee kan op 30% blijven maar het bedrijf zal wel mest af moeten zetten. De grootste aanpassing betreft de verandering van de stal. Door een dichte hellende vloer aan te brengen zal de streefwaarde voor ammoniak worden bereikt, dit levert een kostenverhoging op van ongeveer *f* 9.000,-- per jaar (PR-rapport 149). Het inkomen daalt mede als gevolg hiervan met *f* 13.000,--. Met al deze inspanningen is het bedrijf wel in staat om aan de streefdoelstellingen te voldoen.

Bedrijf C zal ondanks alle inspanningen niet in staat zijn om aan de streefdoelstellingen te voldoen. De normen voor stikstof en fosfaat worden ruim gehaald maar de ammoniakuitstoot blijft boven 25 kg NH3. Net als de twee voorgaande bedrijven wordt de maximale N-jaargift teruggebracht met 100 kg.

Dit leidt tot een forse teruggang in de ruwvoederproduktie, waardoor nog meer moet worden aangekocht. Bedrijf C heeft al een vervangingspercentage van 25%. Wel zal er meer drijfmest afgevoerd moeten worden. Om de ammoniakemissie nog enigszins te reduceren moet de stal aangepast worden. De vervanging van roosters door een hellende vloer heeft echter nog niet het gewenste effect. Het spoelen van de roostervloer kan de ammoniakemmissie nog verder terug dringen, maar de kosten daarvan staan in geen verhouding tot het milieu-effect. Als gevolg van de maatregelen ten behoeve van de streefdoelstellingen daalt het inkomen op bedrijf C met ruim f 16.000,--. Voor dit bedrijf is het aankopen van grond een mogelijkheid om meer ruimte te krijgen met betrekking tot de emissie-eisen. Aangezien vooraf bepaald is dat het bedrijfsoppervlak niet veranderd zou worden, is deze optie niet meegenomen in de berekeningen. De aankoop van grond zal het inkomen nog verder onder druk zetten.

Het behalen van de streefdoelstellingen blijft vooral een probleem voor wat betreft de ammoniak- emissie. Om deze uitstoot te kunnen verlagen dienen twee bedrijven te investeren in aanpassing van de stal. Dit leidt jaarlijks tot een forse kostenverhoging. Zonder deze investeringen, en daarmee het behalen van de ammoniakstreefdoelstelling, blijken de doelen veel makkelijker te bereiken.

4.4 MILIEU-EFFECTEN VAN GEKOZEN MAATREGELEN

In de berekeningen van de bedrijfsplannen is de fosfaatnorm als uitgangspunt gekozen. Daarnaast zijn de bedrijfsplannen verder aangepast door rekening te houden met stikstof en ammoniak. Het gevolg hiervan is dat het berekende fosfaatverlies overeenkomstig de norm is, maar dat het verlies aan stikstof en ammoniak van de normen af kan wijken. Bij de berekeningen van de fosfaatnormen is uitgegaan van de onttrekkingsnorm. Vanwege onvoldoende gegeven is nog geen rekening gehouden met een teruglopend fosfaatgetal van de grond. Deze vermindering van de hoeveelheid fosfaat in de bodem kan resulteren in nog lagere opbrengsten van de gewassen.

In de onderstaande tabel wordt aangegeven in hoeverre de praktijkbedrijven kunnen voldoen aan de rekenkundige doelstellingen en wat het effect daarvan is op de berekende uitspoeling.

Tabel 4.2: Overzicht overschot en uitspoeling praktijkbedrijven (BBPR 1995)

Stof	bedrijf A			bedrijf B			bedrijf C		
	1993	BDS	SDS	1993	BDS	SDS	1993	BDS	SDS
N (kg/ha/jaar)	215	188	158	285	205	163	241	183	125
P2O5 " "	18	2	1	18	8	5	22	22	5
NH3 " "	40	31	29	55	36	25	64	58	40
NO3 (mg/l)	57	46	38	66	44	34	31	21	17

1993: uitgangssituatie boekjaar 1993/1994
BDS: basisdoelstelling
SDS: streefdoelstelling
N: stikstof
P2O5: fosfaat
NH3: Ammoniak
NO3: Nitraat

Bij de vergelijking van de drie bedrijfsplannen komt een aantal opmerkelijke zaken naar voren. Een bijna gelijk overschot van stikstof op de mineralenbalans kan per bedrijfsvoering tot verschillende niveaus van nitraatuitspoeling leiden.

Het blijkt dat bij bedrijf C bijna de helft minder nitraat uitspoelt naar het grondwater dan bij de andere twee bedrijven, ondanks een bijna gelijk overschot op de mineralenbalans en een intensievere bedrijfsvoering. De verklaring voor dit verschil moet gezocht worden in de mineralenefficiëntie van dit bedrijf. Door ongeveer 1/3 van de hoeveelheid mest af te voeren en daarvoor in de plaats kunstmest te gebruiken hoeft er geen rekening gehouden te worden met een benuttingspercentage van drijfmest van 50%. Hiermee zit bedrijf C al onder de grondwaternorm van 25 mg N/liter, die mogelijk in de toekomst zou kunnen gaan gelden. De twee andere bedrijven zitten bij de streefdoelstellingen ook ruim onder de huidige grondwaternorm, maar blijven nog wel boven de 25 mg nitraat.

Het behalen van de streefdoelstelling voor ammoniakemissie levert de meeste problemen op, zoals reeds beschreven is in paragraaf 4.3. Het blijkt voor bedrijf C niet mogelijk te zijn om aan de emissienorm van 25 kg NH3/ha/jaar te voldoen. Ook de minder intensieve bedrijven hebben veel moeite om de strengste normen te halen.

-Bedrijf A zit in de uitgangssituatie al ruim onder de basisdoelstelling. De streefdoelstelling wordt bijna gehaald. Met 29 kg NH3/ha/jaar blijft men 4 kg boven de doelstelling.

- Het voldoen aan de basisdoelstelling is ook voor bedrijf B geen probleem. De reductie tot 25 kg NH3/ha/jaar draait voor bedrijf B uit op een forse kostenverhoging omdat de stal aangepast moet worden.

- De uitgangssituatie van bedrijf C is, voor wat betreft ammoniak, bijna indentiek aan bedrijf B, 64 kg NH3/ha/jaar. Het voldoen aan de basisdoelstelling is voor bedrijf C al moeilijk. De emissie komt uit op 58 kg NH3/ha/jaar. De minimaal mogelijke uitstoot door de streefdoelstellingen is voor bedrijf C 40 kg NH3/ha/jaar.

Uit het voorgaande blijkt dat de rekenkundige doelstellingen voor de overschotten op de mineralenbalans onvoldoende inzicht geven in de werkelijke milieubelasting van de bedrijfsvoering. Het is mogelijk dat bedrijven met bijna hetzelfde overschot op de mineralenbalans anders uitkomen bij de werkelijke emissie van ammoniak en de werkelijke uitspoeling van nitraat naar het grondwater. De vraag is of een mineralenbalans als instrument voldoende inzicht geeft in de werkelijke emissie. Duidelijk is wel dat aan de hand van de overschotsdoelstellingen stappen gezet kunnen worden in de richting van een duurzame landbouw. Bij de uitwerking van de milieudoelstellingen ten behoeve van een streekeigen produkt zal deze vraag meegenomen worden bij de ontwikkeling van het produktieregelement, dat ten behoeve van het streekeigen produkt wordt opgesteld.

4.5 INVULLING VAN NATUUR- EN LANDSCHAPSDOELSTELLINGEN

De drie praktijkbedrijven liggen allen in de categorie drie gebieden van de 'Gebiedsvisie Landbouw' (zie paragraaf 2.4). Dat betekent dat de ontwikkelingsmogelijkheden voor een primair op produktie gerichte landbouw onvoldoende tot niet aanwezig zijn. De bedrijven zullen daardoor beperkt kunnen worden in hun streven om het bedrijf te laten groeien. Grond in de nabije omgeving is uit produktie gehaald of valt in een relatienotagebied. Twee van de drie bedrijven hebben direkt te maken met de relatienota, een regeling die gronden aanwijst met hoge natuurlijke en landschappelijke waarden. De aanwezigheid van gronden in beheers- of reservaatsgebieden is op zich geen probleem omdat het meedoen aan de relatienota vrijwillig is. Toch ervaren veel boeren de relatienota als een beperking van hun bedrijfsvoering.

Bedrijf A heeft een groot deel van de grond in reservaatsgebied liggen, ongeveer 40%. Ook bedrijf C heeft in grote mate te maken met relatienotagebieden. Een deel is al aangewezen in de eerste fase en in de mogelijke aanwijzing voor de tweede fase kunnen ook een aantal percelen komen te liggen. Daarnaast pacht bedrijf C grond van een terreinbeherende organisatie. Op deze gronden is een normaal landbouwkundig beheer mogelijk, maar mogen er geen grond-verbeteringswerkzaamheden zoals het scheuren van grasland en drainage worden uitgevoerd. Beide bedrijven maken gebruik van een beheersovereenkomst. Op bedrijf B is de relatienota niet van toepasssing. Er liggen geen gronden in relatienotagebieden en in de twee fase worden ze ook niet aangewezen.

Het terugdringen van de verdroging is één van de prioriteiten in het landelijk en provinciaal natuurbeleid. De bedoeling is om het percentage verdroging tot het jaar 2000 met 25% terug te dringen. Om deze doelstelling te kunnen bereiken moet het waterpeil in de Drentse Aa worden verhoogd. Een eventuele waterpeilverhoging heeft op de lagere percelen tot gevolg dat in het voorjaar minder goed ruwvoer kan worden geteeld.

De ontwikkeling van het inkomen op de bedrijven kan als gevolg van bepaalde natuurontwikkelingsactiviteiten nog verder onder druk komen te staan. Indien men voer moet bijkopen stijgen de produktiekosten. Daarnaast is men door de krappe voerderbalans veel kwetsbaarder voor weersinvloeden.

De aankoop van grond in een gebied met een grote natuurclaim is niet aantrekkelijk. Er is nog veel onzekerheid over de hoeveelheid grond dat uit produktie wordt gehaald en de effecten daarvan op de grondprijs. Daarnaast is de landbouw bang voor schaduwwerking vanuit de aangrenzende natuurgebieden en voor de instelling van buffergebieden.

In de berekening met BBPR is geen rekening gehouden met de invloed van natuureisen op het bedrijfsresultaat. De effecten van eventuele vernatting en de ontwikkelingen op de grondmarkt zijn dermate onvoorspelbaar dat het niet mogelijk is om met BBPR berekeningen uit te voeren. Op dit moment bestaat tussen de landbouworganisaties en de provincie Drenthe de afspraak dat het peil in de Drentse Aa pas verhoogd mag worden als alle gronden uit produktie genomen zijn. Een eerdere peilverhoging zou te veel negatieve gevolgen hebben voor de bedrijfsvoering (mond.med. H. Doeven NLTO).

4.6 INVULLING BEDRIJFSPLAN TEN BEHOEVE VAN HET STREEKEIGEN PRODUKT

Het bedrijfsplan voor een melkveehouderijbedrijf in het Drentse Aa-gebied dat rekening houdt met natuur, milieu en landschap, hoeft niet sterk af te wijken van de bedrijfsplannen voor de bedrijven die op de produktie van gangbare landbouwprodukten gericht zijn. Ook bij de produktie van een streekeigen produkt is het van belang dat de bedrijven modern uitgerust zijn en mee kunnen komen met de toekomstige ontwikkelingen. Daarnaast zijn aan het streekeigen produkt wel een aantal specifieke voorwaarden verbonden die overeen moeten komen met het karakter van het gebied en aan een aantal milieucriteria moeten voldoen. De verwachting is dat rond de eeuwwisseling de gehele Nederlandse landbouw aan strengere milieunormen moet voldoen, die door de overheid zijn opgesteld. Het verschil tussen de landelijke normen en de doelstellingen van het streekeigen produkt zullen daardoor op termijn vervagen. Desondanks kan een streekeigen produkt zich blijven onderscheiden op milieugebied door scherpere doelstellingen na te streven. De vaststelling en uitvoering van de doelstellingen zal in samenwerking met de ondernemers moeten plaatsvinden en afgestemd moeten zijn op de praktijk.

Een probleem bij de doelstellingen op gebied van milieu is, dat het verhaal naar de consument toe moeilijk te communiceren is. Het gaat hierbij om nogal technische informatie die moeilijk via het produkt over te brengen is. De bedrijven uit het Drentse Aa-gebied, die produceren voor een streekeigen produkt, dienen daarom naast milieuvriendelijkheid, een aantal duidelijk herkenbare kenmerken te hebben. De meest zichtbare kenmerken zijn die van natuur en landschap.

Het integreren van natuur en landschap met de bestaande bedrijfsvoering is niet voor elk bedrijfstype even makkelijk. Het hangt ook nauw samen met de houding van de ondernemer en de mogelijke ruimte voor dergelijke activiteiten op het bedrijf. Toch zullen deze aspekten beeldbepalend zijn voor de profilering van de produktiewijze ten behoeve van het streekeigen produkt.

Om goed aan te kunnen sluiten op de karakteristieke elementen van het Drentse Aa-gebied kunnen de bedrijven ervoor zorgen dat de overgang van landbouwgebieden naar natuurgebieden soepel verloopt. Daarnaast kan er op de percelen of bij bedrijfsgebouwen het nodige gedaan worden om de natuur meer ontplooiïngskansen te geven. Hierdoor ontstaan allerlei ecologische verbindingszones en aparte ecologische systemen. Veel van die activiteiten zijn al bekend en worden door sommige bedrijven nu al uitgevoerd. Voorbeelden daarvan zijn weidevogelbescherming, perceelsrandenbeheer, onderhoud van houtwallen en het creëren van natuurontwikkelingsmogelijkheden op en om het erf.

Het inpassen van gronden met een natuur- of bufferbestemming kan de overgang tussen het bedrijf en de omgeving geleidelijker laten plaats vinden. Daarnaast kunnen de gronden de bedrijven meer ruimte geven in de bedrijfsvoering. Aan het gebruik van deze gronden zijn wel enige beperkingen gebonden, zoals tijdstip van gebruik en bemestingsniveau. Door deze gronden te beheren en te onderhouden kunnen mogelijk extra inkomsten verkregen worden.

De activiteiten in het kader van het landschap zijn op de individuele bedrijven alleen uit te voeren als ze op het bedrijf aanwezig zijn. Het beeld van het landschap is echter door één bedrijf onvoldoende weer te geven. In dat kader kan beter samengewerkt worden met collega's. In het Drentse Aa-gebied zijn de 'boermarken' al eeuwenlang voor het onderhoud verantwoordelijk. Dit samenwerkingsverband van boeren kan ook in de toekomst zorg blijven dragen voor het landschappelijk karakter van de Drentse Aa. De zorg voor het landschap kan een specifiek onderdeel worden van de activiteiten in het kader van het streekeigen produkt.

Om de activiteiten op gebied van milieu, natuur en landschap duidelijk naar voren te kunnen brengen is het van belang hiervoor afspraken te maken middels een produktiereglement voor het streekeigen produkt, zoals ook wordt gebruikt in het veenweidekaasproject. Hiermee wordt aangegeven op welke wijze de streekeigen produkten voortgebracht zijn. Op deze wijze weten de producenten waar ze aan moeten voldoen en weten de consumenten wat ze van het produkt kunnen verwachten. Hiermee wordt een vorm van integraal ketenbeheer opgezet die vervolgens uitgebreid moet worden met de schakels van verwerking en afzet. Aan de hand van het produktiereglement wordt per bedrijf een bedrijfplan opgesteld. Hierin staan onder meer de doelstellingen op gebied van milieu en het tijdspad waarbinnen de doelstelling gehaald moet worden. Daarnaast zal een bedrijfsnatuurplan opgesteld worden waarin de activiteiten en de planning ten behoeve van natuur- en landschapsontwikkeling komen te staan.

4.7 BELONING VAN STREEKEIGEN PRODUKTIE

In de berekeningen met BBPR wordt er uitgegaan van een zo efficiënt mogelijke bedrijfsvoering. Dat betekent dat alle mogelijke efficiëntieverbeteringen en kostenbesparingen al zijn toegepast. Om het inkomen van de drie praktijkbedrijven op peil te kunnen houden of te verbeteren is er een berekening gemaakt met een hogere melkprijs. Hierbij wordt alle melk verwerkt tot een streekeigen produkt. De melkprijs waarmee is gerekend bedraagt 85 cent per liter.

Deze prijs ligt ongeveer 5 à 6 cent hoger dan de gemiddelde prijs die de gangbare bedrijven in 1993 kregen en 5 cent lager dan de gemiddelde prijs voor biologische melk.

Een verhoging van de melkprijs met 5 cent per liter heeft op alle bedrijven in het jaar 2000 een verbetering van het inkomen tot gevolg, waardoor de kosten vanwege de milieumaatregelen op alle bedrijven volledig worden vergoed. Bedrijf A profiteert het meest van deze aanpak en ziet zijn inkomen ten opzichte van 1993 stijgen met ruim *f* 25.000,--. Dat komt omdat het bedrijf de milieunormen kon opvangen zonder kostenverhogende milieu-investeringen. Bedrijf B gaat er ten opzichte van 1993 *f* 9.000,-- op vooruit. De hoge kosten van de investering in een hellende vloer wordt hierdoor ruimschoots goed gemaakt. Voor bedrijf C is de inkomstenverbetering *f* 14.000,--. Aangezien het bedrijf meer moet investeren om de ammoniakemissie terug te dringen zal de inkomensverbetering minder groot zijn. Bij de berekeningen is er van uitgegaan dat de melkprijs voor de gehele produktie 5 cent hoger ligt. Wanneer alleen de melk uit het weideseizoen wordt verwerkt tot een streekeigen produkt zal de verbetering van het inkomen minder groot zijn. Bij de uitvoering zal met dit punt rekening gehouden moeten worden, omdat maar de helft van de melkproduktie voor het streekeigen produkt is bestemd. Bedrijf A zal nog wel een inkomensverbetering kennen van ongeveer *f* 13.000,--, maar bedrijf B en C zullen achteruitgaan in inkomen ten opzichte van 1993, *f* 2.000,-- respectievelijk *f* 1.000,--.

4.8 UITSTRALING VAN STREEKEIGEN PRODUKTIE ALS TOTAALCONCEPT

Het voldoen aan de strenge milieunormen is goed mogelijk indien dit aan de inkomstenkant beloond wordt met een hogere prijs voor het produkt. Deze extra inkomsten zijn een vergoeding voor de extra kosten en arbeid, nodig voor natuur-, milieu- en landschapsmaatregelen en tevens voor de niet-betaalde arbeid, nodig voor de ontwikkeling en promotie van het streekeigen produkt.

De produktie van grondstoffen voor een streekeigen produkt dienen onderscheidende kenmerken te hebben wil het als een speciaalprodukt kans van slagen hebben. In eerste instantie zullen de doelstellingen met betrekking tot milieu de basis moeten vormen voor de bedrijfsvoering. Dit element zal in de promotie voor het milieuvriendelijke imago van het produkt moeten zorgen. Met name de zorg voor schoon drinkwater kan daarbij aangehaald worden.
Daarnaast is het van belang dat er ook zichtbare activiteiten zijn die aansluiten op het karakter van het Drentse Aa-gebied. Natuur en landschap lenen zich er goed voor en zijn in de bedrijfsvoering in te passen. In de beeldvorming naar buiten toe zal het bedrijf dat produceert voor een streekeigen produkt te herkennen moeten zijn als een echt Drentse Aa-bedrijf. Dit is van belang om het imago waar te kunnen maken en om geïnteresseerden te laten zien hoe een landbouwbedrijf in het Drentse Aa-gebied functioneert en wat de meerwaarde daarvan is voor het gebied. In bijlage 1 staat overzichtelijk aangegeven welke aspekten voor het streekeigen produkt gebruikt worden en hoe ze in verhouding staan met het beleid op gebied van natuur, landschap en milieu.

Doordat de bedrijfsvoering is aangepast aan het karakter van het gebied, zijn er meer mogelijkheden met de produkten van het bedrijf dan alleen kaas. Zo kan een aparte vleesveetak zorgen voor extra inkomsten, maar er kan ook weer gekozen worden voor de dubbeldoelkoe, een dier dat zowel melk als vlees kan leveren. Stierkalveren kunnen op het eigen bedrijf opgroeien en afgemest worden. Daarnaast is het mogelijk om voor de melkkoeien ook een hogere prijs te krijgen als ze niet meer voor de melkproduktie geschikt zijn.

Het bedrijf dat is aangepast aan zijn omgeving heeft ook als mogelijkheid gebruik te maken van gronden die in eigendom zijn van terreinbeherende instanties. Beheer en onderhoud van gronden met minder strenge natuurdoelen kan ook voor een extra aanvulling op het inkomen zorgen. Een streekeigen produkt is dan niet meer een éénzijdige produktietak, maar een onderdeel van een compleet bedrijfssysteem die kwaliteitsprodukten en diensten levert in overeenstemming met het gebied. De extra inspanningen worden daardoor beter beloond dan wanneer men afhankelijk is van één produkt. In bijlage 3 wordt een voorstelling gegeven van een bedrijf in het jaar 2000 dat produceert voor een streekeigen produkt.

H 5 CONCLUSIES

De landbouw in het Drentse Aa-gebied zal rekening moeten houden met natuur-, milieu- en landschapseisen, wil het op langere termijn nog passen binnen de ontwikkeling van het gebied. Wat betreft het onderwerp milieu zijn voor het Drentse Aa-gebied de gevolgen van mest en bemesting het grootst. Uiteindelijk zal er op de bedrijven sprake moeten zijn van een evenwicht tussen ontrekking en bemesting. Wanneer de landbouw gevraagd wordt zich aan te passen zal er ook van de kant van natuur- en milieubescherming en van de kant van de regelgeving flexibiliteit nodig zijn. Het ontwikkelen van een gebied waarin alle aspekten belangrijk zijn vragen om medewerking van alle partijen. Zonder die medewerking kan de landbouw de algemene ontwikkeling niet blijven volgen en in de toekomst alsnog af moeten haken.

Uit de berekeningen van de drie bedrijven blijkt dat de verliesnormen geen goed beeld geven van de werkelijke emissie naar het milieu. In het geval van gelijke overschotswaarden op de mineralenbalans was er sprake van belangrijke verschillen in de hoeveelheid emissie naar het milieu. De mineralenbalans zegt niet genoeg over de uiteindelijke emissie. Een systeem waarbij dit kan worden afgestemd op het individuele bedrijf is gewenst.
Door de aanpassing van de bedrijfsvoering kan op technisch gebied in de meeste gevallen voldaan worden aan de in dit onderzoek gestelde streefdoelen. Het is voornamelijk de ammoniakemissie die nog een probleem vormt. Voor de meeste bedrijven gaat het bereiken van de streefdoelen, volgens de berekeningen met BBPR, gepaard met een inkomensverlies tussen de f 5.000,- en de f 15.000,- gulden. Dit wordt vooral veroorzaakt door de extra benodigde investeringen om de ammoniakemissie terug te dringen. Bij die berekeningen is echter nog geen rekening gehouden met de effecten van het terug dringen van het fosfaatoverschot.

Aandacht en zorg voor natuur, milieu en landschap vraagt om extra inspanningen in de vorm van arbeid. Dit is niet rechtstreeks om te zetten in inkomensverlies, maar het betekent wel meer belasting van de agrarisch ondernemer.

Door de Ecologische Hoofdstructuur en het bijbehorende bufferbeleid zijn de mogelijkheden voor uitbreiden en intensiveren van de landbouw in het grootste deel van het gebied te beperkt om te kunnen concurreren met bedrijven in andere gebieden met grootschalige landbouw. Voor de landbouw in het Drentse Aa-gebied moeten andere oplossingen gezocht worden. De boeren in het gebied hebben als hoofdstrategie het uitbreiden van het bedrijf. Dit betekent dat er op lange termijn een verschil bestaat tussen de doelstellingen van de agrarische ondernemers en de ontwikkelingsmogelijkheden van het bedrijf.

Een meerprijs via een streekeigen kaas kan voldoende compensatie betekenen voor de verlaging van de opbrengsten, de extra kosten en de extra benodigde arbeid. Het blijkt dat een succesvolle afzet een oplossing kan zijn voor een deel van de boeren in het gebied. Het zou daarnaast ook een deeloplossing kunnen zijn voor een groter aantal boerenbedrijven. Er moeten dan wel andere oplossingen beschikbaar zijn, zoals de combinatie van het streekeigen produkt met agrarisch natuurbeheer en toerisme. Indien de alternatieven niet tot het gewenste resultaat kunnen leiden, dan kan dit op de lange termijn gevolgen hebben voor een groot deel van de agrarische bedrijven in het Drentse Aa-gebied.

Streekeigen produkten uit het Drentse Aa-gebied hebben kansen. In het geval van melkveehouderijbedrijven gaat het met name om streekeigen kaas en/of streekeigen vlees. Het gebied heeft goede mogelijkheden voor onderscheiding en profilering. Verder beschikt het gebied over een extra afzetpotentieel door de grote aantallen toeristen die het gebied en zijn omgeving bezoeken. Maar deze afzet zorgt niet voor voldoende omzet. Er zal actief een plaats moeten worden veroverd op de bestaande markt voor zuivel- en vleesprodukten.
Naast alle inspanningen nodig voor de optimale produktie en promotie van het produkt ligt de grootste uitdaging aan de vraagkant: het vinden van voldoende consumenten die het produkt willen kopen en blijven kopen èn dus ook bereid zijn om de meerprijs te betalen.

Het is van belang voor de toekomst van het gebied èn de landbouw, dat de streekeigen produkt- ondernemingen tot stand komen. Willen de boeren slagen met een streekeigen produktonderneming dan is ondersteuning een voorwaarde, met name in de startfase. Door het ontwikkelen van diverse contacten kan men uit verschillende hoeken worden ondersteund. Er worden hoge eisen gesteld aan alle deelnemende boeren in de onderneming om grondstoffen van een goede en constante kwaliteit te leveren, die voldoen aan de overeengekomen afspraken.

De streekeigen produktonderneming zal eerst kleinschalig opgezet worden. Er moet sprake zijn van een geleidelijke uitbreiding van afzet en produktie. In eerste instantie zal van de totale bedrijfsproduktie maar een klein deel verwerkt worden voor een hogere prijs, maar gaandeweg zal een groter deel tot streekeigen produkt worden verwerkt.

Naast de factor streekeigen produkt van de bedrijfsproductie, dat minimaal nodig is wil het bedrijf economisch rendabel zijn, zijn er nog een aantal factoren bepalend zoals de aanwezigheid van andere vergoedingen voor inspanning op gebied van natuur en landschap en bedrijfsspecifieke omstandigheden zoals bedrijfsgrootte en vermogenstoestand. Duidelijk is dat het streekeigen produkt een goede impuls is voor een gezonde streekeigen ontwikkeling van de landbouw in het Drentse Aa-gebied.

Voor het streekeigen produkt en alle andere mogelijke beloningen op gebied van natuur en landschap moet actief beleid gevoerd worden op alle beleidsniveaus en ondersteund worden door de georganiseerde landbouw.

H 6 PLAN VAN AANPAK

Dit rapport kan gezien worden als fase 1 in de ontwikkeling van het streekeigen produkt, waarin de analyse is gedaan van mogelijke richtingen. Aan de hand van de analyse zal in dit hoofdstuk aangegeven worden welke stappen nog genomen moeten worden en hoe fase 2 er concreet uit komt te zien. Daarop volgen nog vier fasen voor de verdere ontwikkeling van het streekeigen produkt. Na de zes fasen zal het streekeigen produkt zich zover ontwikkeld hebben dat het zelfstandig en zonder financiële ondersteuning verder kan.

DOELSTELLING

Het plan van aanpak heeft tot doel het op de markt brengen van een produkt dat voldoet aan een aantal normen op gebied van natuur, milieu en landschap. Doordat het een hoogwaardig produkt is met een sterk imago en doordat de boeren zoveel mogelijk activiteiten in eigen hand houden, kan een meerwaarde worden gegenereerd door de producenten die de grondstoffen voor het produkt leveren. Het produceren voor een streekeigen produkt moet de boer in het Drentse Aa-gebied de mogelijkheid geven een inkomen te halen uit de landbouw en moet hem voldoende perpectief geven voor het bedrijf in de toekomst.

AANPAK

In eerste instantie wordt begonnen met het uitwerken van de streekeigen kaas. De plannen met betrekking tot het vlees worden in een later stadium uitgevoerd. De opzet en ontwikkeling van het streekeigen kaasprodukt zal fasegewijs uitgevoerd worden. In de zomer van 1996 zal de eerste kaas op de markt verschijnen. In eerste instantie gaat het om kleine hoeveelheden van ongeveer 10.000 tot 15.000 kg kaas, die alleen in het zomerseizoen geproduceerd en verkocht zullen worden. Vervolgens zal in het daaropvolgende jaar de produktie en afzet worden uitgebreid tot 25.000 kg kaas. Vanaf 1998 zal het streekeigen produkt zelfstandig moeten zijn en zonder ondersteunende subsidies een plaats op de markt moeten innemen. Hoeveel kg kaas dan afgezet gaat worden is nog onduidelijk. Het hangt af van de groei van de markt en van de meest gewenste produktie- en verwerkingsomvang.

Tijdsfasering van aanpak:

Fase 2 Kleinschalig opzetten van de streekeigen kaas (1 juni 1995 - 1 mei 1996)

Een aantal boeren zullen de produktie van een streekeigen produkt oppakken. Voor de produktie van de kaas wordt bij een middelgrote zuivelaar verwerkingsruimte gezocht. Ten behoeve van de verkoop zal een promotie- en verkoopplan opgesteld worden. Fase 2 zal hieronder apart uitgewerkt worden. Tevens worden er fondsen geworven voor de verdere ontwikkeling van het project.

Fase 3 **Produktie en verkoop van de streekeigen kaas (1 mei 1996 - 1 oktober 1996)**

De produktie van de kaas zal starten op het moment dat de koeien het land in gaan. Twee maanden nadat de eerste kazen zijn gemaakt start de verkoop in het gebied. De verkoop zal voor een deel worden gedaan op de bedrijven zelf en op diverse verkooppunten in het gebied. In de herfst eindigt de produktie van het streekeigen produkt. De melk wordt weer via de eigen coöperatie verwerkt.

Fase 4 **Doorstart van de kaasproduktie en opzet van het streekeigen vleesprodukt (1 oktober 1996 - 1 oktober 1997)**

In de doorstartfase van het project 'streekeigen produkt' worden aan de hand van de ervaringen in 1996 plannen gemaakt voor 1997. Daarbij worden er voorbereidingen getroffen voor een verdere afzetvergroting van de streekeigen kaas. In de zomer van 1997 komt de kaas weer op de markt. Vervolgens worden in deze periode voorbereidingen getroffen voor het streekeigen vleesprodukt.

Fase 5 **Opschalen van de kaasproduktie en de introductie van het streekeigen vleesprodukt (1 oktober 1997 - 1 mei 1998)**

Na twee jaar ervaring te hebben opgedaan met het streekeigen produkt in de zomer, moet de stap worden gemaakt naar een jaarrondproduktie. De afzet van het produkt zal dan nog ruimer opgezet moeten worden. De naamsbekendheid van het streekeigen produkt is dan zoveel gegroeid, dat afzet in een groter gebied mogelijk is. In het kielzog van de kaas kan gestart worden met de afzet van streekeigen vlees. Ook deze afzet zal op kleine schaal beginnen, waarna de afzet geleidelijk moet groeien.

Fase 6 **Verzelfstandiging van de organisatie van streekeigen Drentse Aa-produkten (1 mei 1998 - ∞ >)**

Op het moment dat de streekeigen kaas vaste voet aan de grond heeft gekregen en het streekeigen vleesprodukt is geïntroduceerd, zal de organisatie zelfstandig moeten worden. Tot dan toe is het project financiëel ondersteund middels subsidies. De verkoop van de produkten dienen dan een zodanige omzet te halen dat er voldoende marge is om de stichting in stand te houden en de medewerkers te betalen.

TAAKSTELLING FASE 2

De uitvoering van de eerste fase wordt in deze paragraaf uitgewerkt in vier richtingen. De richtingen worden hieronder aangegeven en uitgewerkt. De uitwerking zal in dit verband alleen tot de eerste fase beperkt blijven omdat over het vervolg nog geen concrete zaken te melden zijn.

- Produktievoorwaarden en bedrijfsvoering
- Opzet van overkoepelende organisatie
- Opzet van verwerkings- en afzetkanaal
- Opzet van promotie- en verkoopstrategie

Produktievoorwaarden en bedrijfsvoering
Het onderdeel produktievoorwaarden en bedrijfsvoering is in 1993 in gang gezet middels het project Aa-Rundveehouderij. In dat kader zijn maatregelen genomen om de milieubelasting te verlagen en zijn nieuwe methoden en technieken toegepast die beter overeenkomen met de milieukundige eisen. De activiteiten hebben al tot duidelijke besparingen geleid zonder dat het inkomen daardoor negatief werd beinvloed. Deze lijn zal in 1995 doorgezet worden op gebied van natuurontwikkeling. Daarvoor zal in de wintermaanden een programma opgezet worden om de boer meer inzicht te geven in de relaties tussen natuur en landbouw en de functie van beide systemen. Van daaruit zal elk bedrijf een natuurbedrijfsplan opzetten met doelstellingen en activiteiten voor het komende jaar. Hiervoor zal worden samengewerkt met (professionele) organisaties op gebied van natuur en landschapsbeheer. Voor het streekeigen produkt worden een aantal doelstellingen geformuleerd die gelden voor de bedrijven die streekeigen gaan produceren. Deze normen zullen in samenspraak met de boeren ingepast worden in de bedrijfsvoering.

Opzet van een overkoepelende organisatie
Om de ontwikkeling van streekeigen produkten in het Drentse Aa-gebied te kunnen ondersteunen is het van belang om daarvoor een **overkoepelende organisatie** op te zetten. Deze organisatie zal het keurmerk in beheer hebben, waken over doelen en afspraken en andere algemene taken verzorgen. In eerste instantie zal de organisatie opgetuigd worden rondom het streekeigen kaasprodukt. Afgaand op de ervaringen in het veenweidekaasproject kan als organisatievorm voor het stichtingsmodel worden gekozen. Het stichtingsbestuur dient een breed draagvlak te hebben bij de boeren in het gebied en in nauw contact te staan met maatschappelijke organisaties, overheden en andere gebiedsgebruikers, zoals terreinbeherende instanties. Naast het beheer van het keurmerk zal de stichting ook zorg moeten dragen voor het controlesysteem.
Uitgezocht moet worden of de stichting zelf controle opzet en uitvoert, of dat daar een extern bureau voor ingeschakeld wordt. Bij de opzet van de organisatie zal gekeken worden naar ervaringen van soortgelijke initiatieven elders in Nederland. Ook zal er binnen het Drentse Aa-gebied nauw samengewerkt worden met andere initiatieven in het gebied zoals *'AAnzet'*.

Opzetten verwerkings- en afzetkanaal
Voordat in de zomer van 1996 begonnen kan worden met de verkoop van het streekeigen kaasprodukt, moet 1995 het verwerkings- en afzetkanaal opgezet worden. Het kanaal zal eerst op kleine schaal ontwikkeld worden. Afhankelijk van de verkoopresultaten kan de hoeveelheid streekeigen produkt groeien tot een volwaardige omvang waarbij het een vaste plaats heeft ingenomen op de markt. Om het verwerkings- en afzetkanaal te kunnen ontwikkelen zal hiervoor een **werkgroep** opgezet worden. Vertegenwoordigd in deze werkgroep zijn de potentiële leveranciers van grondstoffen en vertegenwoordigers van het verwerkings- en afzetkanaal. In de zomer van 1995 zal de werkgroep geformeerd moeten worden. Dat betekent dat dan ook bekend zal zijn wie gaan leveren voor het streekeigen produkt en wie de verwerking en vermarkting op zich zal nemen. De werkgroep zal uiteindelijk een onderdeel vormen van de stichting die de streekeigen productie coördineert.

Opzetten promotie- en verkoopstrategie
Net als bij de opzet van het verwerkings- en afzetkanaal zal de promotie en verkoop kleinschalig beginnen. Doordat er geen beschikking is over een fors reclamebudget zal de promotie van het streekeigen produkt met veel vrije publiciteit en mond tot mond reclame gevoerd moeten worden. Door de verkoop in het gebied te laten plaats vinden en te combineren met allelei evenementen kan een breed publiek aangesproken worden. Het is de bedoeling dat de deelnemende bedrijven nauw betrokken worden bij de promotie en de verkoop van het produkt. Hierdoor is het verhaal achter het produkt duidelijker weer te geven en is de lijn tussen producent en consument zo kort mogelijk.

BETREKKEN VAN INSTELLINGEN BIJ STREEKEIGEN PRODUKT

Voor het welslagen van het project streekeigen produkt is het nodig dat de betrokken boeren de kar trekken om het produkt op de markt te kunnen brengen. Daarbij zullen zij worden ondersteund door de projectleider en de initiatiefnemers van het project Aa-Rundveehouderij. De producenten van het streekeigen produkt vormen samen met een verwerker en vertegenwoordiger van de afzet een werkgroep waarin de activiteiten ontwikkeld worden. In het kader van het project Aa-Rundvee-houderij worden de boeren begeleid bij de uitvoering van bedrijfsactiviteiten.

Op dit moment zijn er in grote delen van het Drentse Aa-gebied nauwelijks ontwikkelingsmogelijkheden voor landbouwbedrijven. Grond wordt uit produktie gehaald ten behoeve van natuur en de landbouw wordt geconcentreerd op de overige gronden. De bedrijven die in de toekomst gaan produceren voor het streekeigen produkt houden nadrukkelijk rekening met het gebied en integreren natuur en landschap in hun bedrijfsvoering. Wil het bedrijf zich verder kunnen ontwikkelen dan zal daar vanuit het beleid en in de vergunningverlening rekening mee gehouden moeten worden. de overheid zal met deze bedrijven rekening moeten houden opdat zij zich vergaand aanpassen aan de andere functies in het gebied. Middels afspraken tussen landbouwers en overheden kan naar ieders tevredenheid het gebied in een duurzame richting ontwikkeld worden.

Als standsorganisatie heeft de NLTO een speciale functie bij de belangenbehartiging in het Drentse Aa-gebied en de ontwikkeling van het streekeigen produkt. Middels het project Aa- Rundveehouderij wordt dit al voor een deel ingevuld. Daarnaast kan de NLTO ook op beleidsniveau het streekeigen produkt ondersteunen door zich in te zetten voor de verweving van landbouw en natuur in het Drentse Aa-gebied.

De terreinbeherende instanties hebben grote delen van het Drentse Aa-gebied in handen. Niet alle gronden hebben dezelfde natuurdoelstelling zodat een deel van die gronden op een eenvoudige manier bij boeren in beheer gegeven kan worden. De beste vorm hiervoor is natuurpacht zodat de pachter ook een aantal rechten aan het gebruik kan ontlenen. Middels de pachtovereenkomst kunnen afspraken over het beheer gemaakt worden.

De ontwikkeling van een streekeigen produkt kent meer aspekten dan vraag en aanbod alleen. Er spelen ook aspekten een rol zoals plattelandsontwikkeling, de zorg voor een goed milieu èn natuur en landschapsbehoud. Hierdoor is financiële ondersteuning van het streekeigen produkt in de startfase noodzakelijk om de zaak aan de gang te krijgen. Naar verwachting zal de onderneming vanaf 1998 zelfstandig zijn. In het kader van het ROM- en het WCL-beleid is duidelijk aangegeven dat streekeigen produkten tot de toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden van het gebied behoren. Vanuit de fondsen die bij dit beleid horen, zal het project financieel ondersteund moeten worden.

De introductie van het streekeigen produkt zal klein beginnen, waarna het moet uitgroeien tot een volwaardig produkt met een eigen plaats op de markt. Daarvoor dienen alle betrokken partijen het streekeigen produkt op een positieve wijze breed voor het voetlicht te brengen. Dit kan enerzijds door het op allerlei plaatsen te noemen en er naar te verwijzen maar ook door het produkt fysiek mee te nemen bij diverse activiteiten waar het streekeigen produkt gepromoot kan worden. Organisaties die daarbij een rol kunnen spelen zijn: de NLTO, de Provinciale bond van Plattelandsvrouwen, het Drents Agrarisch Jongeren Kontakt, de Drentse Milieufederatie en aangesloten groepen, gemeenten, de Provincie Drenthe, de VVV's, de plaatselijke IVN-groepen, middenstandsorganisaties in het Drentse Aagebied, de Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe en andere organisaties die het streekeigen produkt kunnen promoten.

Gebiedsvisie Landbouw Studiegroep

BIJLAGE 1a

Begrenzing ROM-gebied

Bron: Projektgroep ROM-gebied Drentsche Aa / Elperstroom

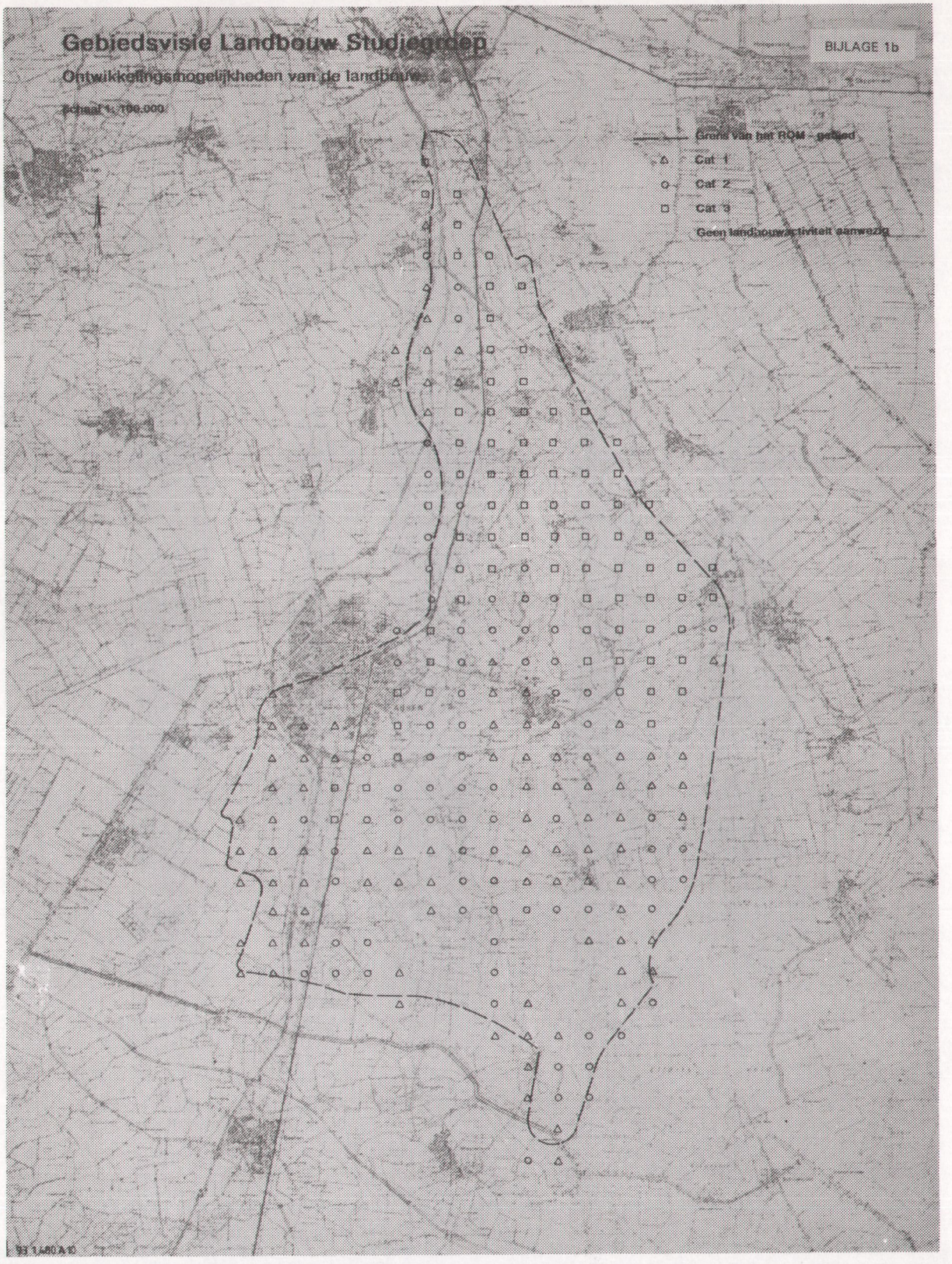
Gebiedsvisie Landbouw Studiegroep
Ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw
schaal 1: 100.000
BIJLAGE 1b
Grens van het ROM - gebied
Cat 1
Cat 2
Cat 3
Geen landbouwactiviteit aanwezig
93 1/80 A 0

BIJLAGE 2

Overzichtsschema maatregelen en activiteiten voor een duurzame landbouw ten behoeve van streekeigen produkt. (naar tabel 4.1, Mol D.' Kader voor het landbouwbedrijf van de 21e eeuw naar eisen van duurzaamheid', LUW 1994)

	doel	landelijke voorwaarden	sturing	provinciaal beleid	SEP Drentse Aa
vermesting met N en P	normen voor maximaal toelaatbare concentraties in water en of bodem	N: maximale uitspoeling uit bodem P: mate van fosfaatophoping in de bodem	N: EG-richtlijn; mineralenboekhouding en -aan-gifte vanaf 1996 P: norm voor maximaal toe te dienen hoeveelheid;	stimuleringsbeleid gericht op versneld realiseren van landelijke doelen	basisdoelstelling; 25 kg P2O5 250 kg N streefdoelstelling; 5 kg P2O5 150 kg N
verzuring	norm voor maximaal toelaatbare zure depositie op lange termijn	t.o.v. 1980 emissiereductie ammoniak van 80 à 90% in 2010	maatregelen ter vermindering ammoniakemissie op bedrijfsniveau; ammoniakheffing	t.o.v. 1980 emissiereductie ammoniak van 80 a 90% in 2000	milieukundige emissie; 25 kg NH3 landbouwkundige emissie: 50 kg NH3
verontreiniging bodem en water met bestrijdingsmiddelen	afname afhankelijkheid, verbruik en emissie naar milieu	totale reductie van het gebruik van 50% in 2000 t.o.v. periode '84/ '88	maatregelen van zowel kwantiatieve als kwalitatieve aard	stimuleringsbeleid gericht op versneld realiseren van landelijke doelen; spuitverbod in spuitvrije zone langs Drentse Aa	mechanische onkruidbestrijding met chemische ondersteuning; gebruik milieumeetlat

	doel	landelijke voorwaarden	sturing	provinciaal beleid	SEP Drentse Aa
natuur	duurzame instandhouding, herstel en ontwikkeling van natuurwaarden	in aanvulling op milieudoelstelling creëren van ecologische hoofdstructuur	grondaanwijzing met natuurfunctie; technische maatregelen m.b.t. waterhuishouding ammoniakemissie en grondbewerking	invulling ecologische hoofdstructuur door aanwijzing relatienotagebieden; streekplan aanwijzing categorie 1 t/m 6 gebieden; stimuleringsbeleid via ROM en WCL	natuurpacht; beheersovereenkomsten; perceelsrandenbeheer; weidevogelbeheer; natuurontwikkeling op en om het erf; bedrijfsnatuurplan
landschap	instandhouding, herstel en ontwikkeling van een kwalitatief hoogwaardig landschap; waarborgen identiteit van verschillende landschapstypen	ontwikkelen Nationaal Landschapspatroon; geintegreerde aanpak van de inrichting van de groene ruimte	zie natuur; voorts maatregelen gericht op stimulering van landbouwvormen passend binnen Nationaal Landschapspatroon alsmede op behoud kleinschaligheid en/of cultuur historische kenmerken	zie boven; stimuleringsbeleid via ROM en WCL	onderhoud en beheer van natuur- en landschapskenmerken individueel op het eigen bedrijf en gezamenlijk via boermarken

BIJLAGE 3

Een Drentse Aa-Rundveehouderijbedrijf na de eeuwwisseling

Om een beeld te kunnen geven van een mogelijke bedrijfstype in het Drentse Aa-gebied, wordt in deze bijlage een voorbeeld gegeven van hoe het er uit zou kunnen zien. Dit is geen modelbedrijf waar iedereen aan moet voldoen, maar een illustratie van hoe het zou kunnen. Het gaat om het bedrijf van de familie Zandstra uit *AA*dorp in het jaar 2000 dat geheel past in het Drentse Aa-gebied en voldoet aan de normen die op gebied van milieu worden gesteld. Omdat de meeste bedrijven in het Drentse Aa-gebied op de hogere zandgronden liggen wordt er rekening gehouden met uitspoelingsgevoelige gronden. Het voorbeeld is opgezet aan de hand van de streefdoelstellingen die gebruikt zijn voor de berekeningen met het Bedrijfs Begrotings Programma (BBPR).

Het Drentse Aa-Rundveehouderijbedrijf van Zandstra heeft 50 ha land waarvan 10 ha natuurpacht met beperkingen. Op het bedrijf lopen 45 melkkoeien rond en 25 stuks jongvee. Het melkquotum is 350.000 kilo. De melk uit de weideperiode wordt verwerkt tot een streekeigen produkt onder het Drentse Aa-keurmerk. De melk uit de stalperiode gaat naar naar het gangbare afzetkanaal.

Het bedrijf dat produceert voor een streekeigen produkt heeft de verschillende functies, zoals milieu, natuur en landschap in de bedrijfsvoering verenigd. Het is echter wel een modern bedrijf dat mee kan in de verdere ontwikkeling van de melkveehouderij. Zo beschikt het bedrijf over een ligboxenstal en is het machinepark gericht op een moderne ruwvoederwinning. Sinds kort beschikt Zandstra over een melkrobot waarin de 45 koeien 24 uur per dag gemolken kunnen worden. Het bedrijf heeft zich door de nabijheid van veel natuurgebieden niet volledig kunnen ontwikkelen tot een gespecialiseerd melkveehouderijbedrijf met een groot melkquotum en een hoge melkopbrengst per hectare. Daarentegen is het quotum gelijkgebleven en heeft men er natuurgrond bijgekregen. Door te produceren voor een streekeigen produkt en beheers- en onderhoudswerkzaamheden uit te voeren op natuurgronden zijn er extra inkomstenbronnen aangeboord en kan het bedrijf een volwaardig ondernemersinkomen voortbrengen.

Naast de grond die Zandstra in het verleden al had kan men nu ook gebruik maken van grond van SBB. Hierop is een natuurpachtovereenkomst afgesloten, waarbij de boer een aantal beperkingen heeft, maar waar tegenover een lagere pachtprijs staat. Met de grond van Staats-bosbeheer is het oppervlak met 20% uitgebreid. Op de overige gronden liggen geen gebruiksbeperkingen. Wel zijn op een aantal percelen beheersovereenkomsten afgesloten. In de oorspronkelijke situatie had het bedrijf 50% van het land bij huis liggen en 50% op afstand. De veldkavels lagen op een afstand van 50 tot 3000 meter van het bedrijf. Door het gebruik van de grond van SBB is de verhouding nu 65% huiskavel en 35% veldkavel. Het bedrijf heeft reservaatsgrond met een hoge vegetatiedoelstelling geruild met grond dat die doelstelling niet heeft. Vervolgens konden een aantal natuurpercelen bij de huiskavel betrokken worden. De perceelsstructuur op de huiskavel is goed. De koeien kunnen in het voorjaar vroeg naar buiten en ook de voederwinning kan op tijd beginnen.

Om de streefdoelstelling met betrekking tot milieu te kunnen halen wordt de maximale stikstofjaargift op 300 kg gesteld. De bemesting van de natuurpachtpercelen hangt af van de afspraken in het pachtcontract. Het streefdoel van fosfaat wordt op het bedrijf bereikt door in eerste instantie de input van fosfaat tot het minimum terug te brengen. Daarvoor zal men meer gebruik maken van pulp en wordt de krachtvoergift voor de koeien geminimaliseerd. Het krachtvoer dat men koopt heeft een laag fosfaatgehalte. Fosfaatmeststoffen worden op het bedrijf niet meer gebruikt en een deel van de drijfmest gaat naar een akkerbouwer in de buurt. Met de akkerbouwer is een samenwerkingsverband aangegaan. De akkerbouwer teelt maïs en krachtvoervervangers èn maakt gebruik van graslandpercelen van Zandstra om pootaardappelen op te verbouwen.
Bij de teelt van de voedergewassen wordt zo min mogelijk gebruik gemaakt van bestrijdingsmiddelen. Over het algemeen kan men met mechanische bestrijding het onkruid goed de baas blijven. De wisselteelt op het akkerbouwbedrijf draagt hieraan bij. Op momenten dat men de onkruiden mechanisch onvoldoende weg krijgt of de weersomstandigheden slecht zijn, is een correctie mogelijk met een chemisch gewasbeschermingsmiddel.

Hoewel de ruwvoederwinning als gevolg van de mestreductie teruggelopen is, is het bedrijf toch in staat voldoende goed ruwvoer te verkrijgen, die qua voederwaarde overeenkomt met het landelijk gemiddelde. De percelen met een landbouwkundig gebruik leveren het ruwvoer voor de koeien, het ruwvoer van de natuurpachtpercelen is voor de droge koeien en het jongvee. De melkproduktie per koe is in de periode tot het jaar 2000 gestegen tot iets onder de 8.000 kg per koe. Vanwege de uitbreiding met natuurgrond en ruimte op het bedrijf, als gevolg van een hogere melkproduktie per koe, overweegt men een vleesveetak erbij te nemen. De extra tak heeft echter als nadeel dat de milieubelasting toeneemt. In de plaats daarvan kan men ook proberen de dubbeldoelkoe terug te fokken. Door het melkvee te kruizen met bijvoorbeeld Franse of Duitse melk/vleesrassen kan men proberen de melkproduktie op peil te houden en de restwaarde van de koeien te verhogen. Daarnaast kunnen de stierkalveren op het bedrijf worden afgemest.

Zandstra doet veel aan het ontwikkelen en instand houden van natuur- en landschapswaarden. Dat betekent dat op percelen waar weidevogels zitten nestmarking wordt toegepast. Hiervoor heeft men afspraken gemaakt met een plaatselijke vogelwerkgroep. Deze vogelwerkgroep heeft rond de bedrijfsgebouwen een aantal nestkasten opgehangen en verzorgt de vogeltellingen. Daarnaast wordt op diverse percelen aan randenbeheer gedaan. Daarmee wordt een strook van twee meter uit de kant ontzien bij het bemesten en het maaien van de eerste snede zodat daar een levendige vegetatie ontstaat. De planten die in die stroken voorkomen trekken vervolgens insekten aan zoals vlinders. Ook dienen de perceelsranden als vluchtstrook voor jonge dieren die bij het maaien verjaagd worden. Op het erf is ook het nodige veranderd. Vroeger moest Zandstra in de slootkanten en onder de windsingels de onkruiden bestrijden. Vanaf het moment dat hierin lage struiken en bodembedekkers zijn geplant hoeft Zandstra er nauwelijks meer naar om te kijken. In deze begroeiïng konden aparte ecosystemen ontstaan met nieuwe diersoorten.

Op de gronden van het bedrijf komen veel houtwallen voor. Deze houtwallen zorgen voor beschutting van het vee en zijn kleine ecosystemen geworden omdat er sinds enige jaren weer actief onderhoud in wordt gepleegd. Voor het onderhoud ontvangt het bedrijf een vergoeding op basis van het te onderhouden oppervlak. Daarnaast voert men ook nog een aantal beheers- en onderhoudswerkzaamheden uit op de natuurpachtpercelen. Deze activiteiten staan los van het gebruik en daardoor ontvangt men een vergoeding. De activiteiten zijn in samenwerking met een deskundige opgesteld en vastgelegd in een bedrijfsnatuurplan. Hiermee is op bedrijfsniveau aangegeven waar natuur en landschap prioriteit hebben en waar de landbouwproduktie optimaal kan plaats vinden.

De melk die het bedrijf produceert wordt voor het grootste deel verwerkt tot een streekeigen produkt. Het gaat daarbij vooral om de melk die in het voorjaar en de zomer wordt geproduceerd. Van de melk worden verschillende zuivelprodukten gemaakt die in en om het Drentse Aa-gebied worden afgezet. Het streekeigen produkt heeft een speciaal keurmerk waardoor het een stuiver meer oplevert dan bij levering aan het gangbare afzetkanaal. De melk wordt apart verwerkt door een middelgrootte zuivelonderneming. Om ten behoeve van het streekeigen produkt te kunnen leveren is er voor het bedrijf een bedrijfsplan opgesteld aan de hand van het productiereglement streekeigen produkt Drentse Aa. In dit bedrijfsplannen zijn de doelstellingen met betrekking tot milieu, natuur en landschap opgenomen.

Door deel te nemen aan het streekeigen produkt en natuur- en landschapswerk uit te voeren kan het bedrijf voldoende inkomen blijven opleveren. Het bedrijf van de familie Zandstra is de 21e eeuw met voldoende perspectief binnen gegaan doordat men de bedrijfsvoering heeft aangepast aan de veranderende inzichten en ontwikkelingen. Er zijn een aantal nieuwe ontwikkelingen gaande waarop men in zou willen springen. Het gaat daarbij om uitbreiding van natuurbouwactiviteiten en de ontwikkeling van een streekeigen vleesproduktie.

LIJST VAN INFORMANTEN

klankbordgroep:

Dhr. J. Boerma	agrariër, Oudemolen;
Dhr. G. ten Brink	agrariër, Assen;
Mw. G. Hofsteenge	agrariër, Tynaarlo;
Dhr. J.T. Kommers	agrariër, Taarlo;
Mw. A. Lensen	agrariër, Deurze;
Dhr. W. Uiterwijk	agrariër, Loon.

Informanten:

Dhr. J. Aalenhuis	Proefstation voor de Rundveehouderij, Lelystad;
Dhr. C.W. Anker	consulentschap voor de landbouw Drenthe, Assen;
Dhr. Boelens	Provincie Drenthe, statistieken, Assen;
Dhr. E. de Boer	kaasmakerij "Karwij", Rolde;
Dhr. J. Braamskamp	Keurslager, Rolde;
Dhr. R.E.van Broekhuizen	vakgroep Sociologie van de Westerse Gebieden, projectcoördinatie, Landbouwuniversiteit Wageningen;
Dhr. H. Castelein	Sociaal Economische Voorlichting NLTO, Assen;
Dhr. J. Craens	zuivelverwerker, Oudega;
Mw. J.Y. Dijksterhuis	promotor duurzame landbouw in Drenthe, Assen;
Dhr. H. Doeve	NLTO, Assen;
Dhr. J. Dolsma	voorzitter van de coöperatie "De-Zuid-Oost-Hoek", Oosterwolde;
Dhr. H. Elerie	Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe, Assen;
Dhr. K. van Galen	veenweidekaas-boer, Alphen a/d Rijn;
Dhr. A. Van den Ham	Informatie en Kennis Centrum Landbouw, Ede;
Dhr. D. Holwerda	Informatie en Kennis Centrum Veehouderij, Lelystad;
Dhr. W. Hovenkamp	Stichting Innovatie Agrarische Sector, Assen;
Dhr. J.W. koek	algemeen-direkteur, coöperatie "De-Zuid-Oost-Hoek", Oosterwolde;
Dhr. J. Koeman	produktmanager Stichting Zeeuwse Vlegel, Goes;
Dhr. en mw. Koopman	cafe-restaurant " 't Schepershoes", Balloo;
Dhr. M.C.F van der Lee	coördinator Stichting Kwaliteitsbevordering Merkvlees, Zeist/Leeuwarden;
Dhr. A. Muskee	zuivelfabriek "de Onderneming", Orvelte;
Dhr. G.J. Noij	Informatie en Kennis Centrum Landbouw, Ede;
Dhr. J. Olink	Informatie en Kennis Centrum Landbouw, Ede;
Dhr. P.A.M. Oude Ophuis	vakgroep Marktkunde en Marktonderzoek, Landbouwuniversiteit Wageningen;
Dhr. R. Panman	Sociaal Economische Voorlichting, Groningen;
Dhr. H.G. Post	Staatsbosbeheer, districtshoofd beheerseenheid Drentse A, Oudemolen;
Dhr. Pots	bakker, Rolde;
Mw. M.D.C. Proost	vakgroep Voorlichtingskunde, Landbouwuniversiteit Wageningen;

Naar een doelgericht ammoniakbeleid (bedrijfsstijlen en verschillen in ammoniakemissie in de melkveehouderij), 1994, P. Schuthof, A. van den Ham, L. Lekkerkerk en R. van Broekhuizen, Informatie en Kennis Centrum Veehouderij, Circle for European Studies, Lanbouwuniversiteit Wageningen.

N-deskstudie; Stikstofverliezen en stikstofoverschotten in de Nederlandse landbouw Rapport van de technische werkgroep toelaatbaar stikstofoverschot, 1995, Project Verliesnormen Deelrapport 3, G. van Eck, Ministeries LNV, VROM en V&W, Landbouwschap en CLO's.

Omschakeling? (bedrijfsmodellen voor biologische en gangbare landbouw in Groningen en Drenthe), 1995, Noordelijk Agrarisch Innovatiecentrum B.V. Groningen.

P-deskstudie; Fosfaatverliezen en fosfaatoverschotten in de Nederlandse landbouw Rapport van de technische projectgroep 'P-deskstudie', 1994, Project Verliesnormen Deelrapport 1, O. Oenema en T.A. van Dijk, Ministeries LNV, VROM en V&W, Landbouwschap en CLO's.

Provinciaal Milieubeleidsplan 1995-1998, ontwerp, 1994, Provincie Drenthe, Assen.

Provinciale Milieuverordening ontwerp, 1994, Provincie Drenthe, Assen.

Stroomdallandschap 'de Drentsche A' (uitgangspunten voor beheer en beleid), 1993, Begeleidingscommissie Onderzoek Drentse A, samenstelling en eindredactie: U. Vegter, IWACO B.V., Staatsbosbeheer Driebergen.

Verkenning Milieukosten, 1994, Informatie en Kennis Centrum Veehouderij, Afdeling Rundvee- Schapen- en paardenhouderij, redactie: J. Zijlstra, G. van Eck, Lelystad.

Voorstudie Ammoniak Reductie Plan (ARP) Noord-Midden Drenthe, 1994, Heidemij Advies, Meine Wienia, Assen.

pers. med. P. van de Werff, 1995, Vakgroep Ecologische Landbouw, Landbouwuniversiteit Wageningen.

pers.med. H. Doeven, 1995, Noordelijke Land- en Tuinbouw Organisatie, Assen.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Harssema, Daniël

Streekeigen-Aardigheden : het streekeigen produkt als ontwikkelingsmogelijkheid voor de landbouw in het Drentse Aa-gebied nader bekeken / Daniël Harssema, Stephan Steverink. - Wageningen : Wetenschapswinkel Landbouwuniversiteit. - (Rapport / Wetenschapswinkel ; nr. 112)
Met lit. opg.
ISBN 90-6754-399-3
Trefw.: landbouwprodukten ; Drente

omslag: Enst van Cleef, Wageningen
druk : Ernsting, Wageningen
prijs : *f* 15,-